
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

त्रि॰वः

१

श्रीगणेशाय नमः॥ प्रणम्य ज्ञानदं नाथं पाणिन्यादिमुनीन् गुरून्। बालानां सुखबोधाय सिद्धान्तस्थापनाय च॥१॥
श्रीभूषणसारस्य टीका नाम्नी का शुभा। भवदेवात्मजेनाथ भैरवेणाविजन्मना॥२॥ सत्यकामिश्रविदा घके साधके
महत्स्याकिंचित्करजेपायुनिबंधकाभावस्यावश्यकत्वात्प्रारिप्सितसमाप्तिप्रतिबंधकविघ्नापहजमिष्ट
देवतानतिरूपं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति श्रीलक्ष्मीरमणमित्यादिना श्रियाधिकरणेनानुरमणा
शब्देन कर्मधारये लक्ष्मीशब्दस्य समासः तेन च श्रीशब्दस्याप्राप्यापुनो लक्ष्मीरमण इति लौकिकविग्रहे
समासे शाकपार्थिवादित्वाद्युत्तरशब्दस्य लोपः श्रीशब्दोपादानं च सर्वथास्य भगवतो ज्ञानोपादान
कारणत्वमित्यभिधानपित्रम नामीनत्वया समेतानुपादानेनापि पूर्वस्तत्र जगत्स्थानिनीत्यन्तरं यो नाम पुरुषः
कारणत्वमित्यभिधानपित्रम् [illegible] व्यापारस्यानुमितिलाघ [illegible] शब्दार्थ ६
एवधान्यथ्यात्मकसत्पत्रपत्रकालकेषा धातुरूपव्यापारस्यासुनिलाघ [illegible]
नेच्छासत्प्रवृत्तिकनिष्ठिवस्यामाहितत्वान्नस्याप्यनुनिर्वेशकार्यनिजस्यापिसाधनेवत्ति [illegible]
गौरीरमणगौरीस्वरूपपरस्यशब्दस्यगौरीरमणशब्दस्यापि समासस्ततो मत्वर्थीयप्रत्ययेनमावला
ववमल्लकोनघमियापोदितापापन्न श्रुत्वात्तत्र प्रत्ययस्यापि तस्य स्वभावप्रयोगादिनार्बर

१

श्रीराम
श्रीशिव

॥:॥ [illegible]

नित्यत्वमेवानुपपन्नमिति॥ न वा न कार्येदात् गौरीत्यादौ नित्यस्य उपपत्तिरिति भावः नित्यत्वम् । का
र्यत्वमेव किं नित्यं [illegible] जातीयरूपवाक्यम् [illegible] ननु [illegible]
[illegible] इति [illegible] वर्णेभ्यो [illegible]
[illegible] स्फोटरूपमिति । यतः एतत्सर्वं स्फोटरूपं [illegible]
इति संबंधः स्फुटत्यर्थो यस्मादिति स्फोटः [illegible] स्फोटो वाचकः
[illegible] स्फोटं च रूपं येन [illegible]
[illegible] नानुपपन्नम् [illegible]
ननु तदेव [illegible] प्रतीयते इति [illegible]
[illegible] वर्णमात्रे [illegible] एतेन [illegible]
[illegible] एवं च [illegible] भगवती [illegible]

[illegible]

२

ज्ञानस्य जन्मनो वृत्तौ यथा हि यानि ज्ञानानि ज्ञायन्ते येन ज्ञानानि जीवन्ति यत् प्रवर्तन्ते ज्ञानि सन्ति यती
ति प्रतिपादितम्: मुक्ति साधनस्यानविषयत्वेनैतत् [illegible] प्रधानी ज्ञानेनः योगस्य मूल
तात्त्वेन स्मृतः [illegible] जीवोपगता [illegible] नमी क्षितं तं सर्वदा स्व नीलाध्यवेन तं [illegible] यते: ज्ञा
यो बन्धनदानागमिति: ज्ञानो येव पदोपादानेन यत् किंचित् फलदानादेवतानामान्तु ज्ञा
नी जोमः ज्ञायो बन्धनम [illegible] दस्याध्यक्षत्यात्: मोक्षदात् तं बन्धादिजनेच्छं तथापि
स्वफलस्य स्वरूपे [illegible] त्वे स्व सनाथ [illegible] भवत्वीति: यतः संसारः स एवाब्धिः ज्ञानादित्
[illegible] नीन ज्ञानमाधाय ज्ञानं तत्त्वेन ज्ञानपाधित्वेनानिरूपणमेतेन दुर्गतत्वस्य [illegible] स्यानन्तं
यतं पानगम तंतं [illegible] लोनिवृत्तिः तत्र तमिम: योगम्: तत्साधनमिति यावत्: एतेन मुक्ति
साधनस्यानं विषयत्वं स्वरूप [illegible] नयेव लभ्यत इतिहति: मुक्तिश्वानन्दस्यानन्द [illegible] निवृत्ति रूपं
स्वस्वरूपप्राप्तिः निवृत्ति भावरूपा [illegible] नाम्निका: स्वस्वरूपमपि ब्रह्म [illegible] वै: नव

श्रीराम.
श्री शिव.

सेश्वरा वायेवेति। कर्मप्राधान्येनानवद्यः। शक्तिमत्तत्त्वः। अंशः पतंजलिः। ततः श्रुतिपाठादिनात्वं च
ध्यार्थः। एतेन महामायार्थस्वरूपेणाह। सेश्वरत्वं सेवोऽनंतः। तत्त्वपदं स्वयं। तथापि
सेवास्वतादत्त्वक्लिष्टं परब्रह्मार्थेनापि बोधस्वरूपं तत्त्वज्ञानत्वानन्तमार्थेन पादतनुज्ञा
र्थजामो। अरूपमेव महिमा गीतिस्यापि शब्दजाम इति पतिरूपं कृतानालंकारनाम॥
। एतत्स्वाच्छन्दिनिर्ममस्वमायापालिं विश्वपतिरमाप्तं तंतन्निरूपं मंगलं कुर्वन्
जिज्ञजिज्ञासदि उत्थ्य देवतात्वात् तमदिनमरूपं शिवं च कृदृष्टिन स्वत्वे चाव स्वेच्छ
स्वर्थमाव रूपं स्वात्मनदाजि रूपोति। वालोत्पादीति। जुष्माव पादेवतामिति। इदं जिज्ञ
विशेषणो मः। जुष्माणां धर्मी पत्त्वात्मना वासौ वादेवता येति समासः। एवं वा विजिज्ञत
जुष्मिमहापासनस्वतोतद्रूप एवनरूपवद्वि सेवतोर्निर्द्वैतध्यानं तस्यादि। ध्रीतमन्दो
ध्यांति जुद्धपर्मोऽध्यामितो सातोकोऽधर्मीतत्वमः। स एव द्वैत स्मिन्नः। ततध्यानं तमसा नवि

(2)

3

लपमासंबंधेन पर्न्यायानं विशुद्धधर्मप्रकारकं ज्ञानं ये तन्निवारणाय कृतिरूपामिति चेत् ।
मामवाद्वेकोर्मवी द्वितीयाद्वितीयद्वैते द्वित्वप्रकारकं ज्ञानं व्योतस्मिन्नवस्थानं तेम मित्वे व्यक्द्वित्व
प्रकारकं ज्ञानं ये तन्निवारणालौकिकविषय: एकत्वेवाद्वितीयत्वं भ्रमलनेकनानात्वविषयं तेन
स्वाद्वितीयत्वप्रतिपादिकाया श्रुतेः लक्षणमस्यापकर्षितिपादन: द्वैतं नानाविधमिति ·
ति ध्वांतान् भाष्यकारनमनतिघ्नानानउपपानिमि: साधकप्रमाणाभावात्स्वरूपानिर्व
च्यमिति दूषणे हृति । बाधकप्रमाणाभावात्वेनेनिरवेच: । एतेन वैनाकत्रणति ध्वांतो वि
षय: तज्ज्ञानं प्रयोजनं तन्निवारणघनिकाशीत्रिशानिपाचप्रतिपादकभाव: इत्यं धट्
ति स्वर्थाकुलं भवति । तं व्यादोषत्वलस्यमंगानेस्वप्रयोजनमाह· श्रीविद्यालयेति । मानव
विमं धकोणवभावेति कलनेनविभ्रुर्ध्वं सलोन मंगानेकुनेत्य प्रलय· मानमिति छप्रत्या
लस्यादैतको: कार्यकारणाभाव: तस्माद्ध्रुवं च श्रुर्ध्वं लघादितकारणत्वकलापाद

श्री राम
श्री शिव·

फलं निमिष्टं यत्कर्मिकामभट्टोजिदीक्षितकर्तृकप्रतिसेनिभाव:।। प्रतिज्ञाव निरूपणीयार्थविशेष्यक
निरूपणविषयत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूला सवव्यापार: यद्वा आनन्तमेव ऽ उच्यते
इत्युक्तेः कर्तृकाकाङ्क्षालाभयति न ध्वांतयेत्याहास्मामिति ति। एतेन फलव्यापारस्य अतिकाभट्टोजिदी
क्षितकर्तृकेति स्वविनम्र· व्याख्याते इति। इयादि निय पदफलातिका मिति ति शेषः।। सिद्धान्ते वाक्य
स्फोटः ईसे व व्यय स्याप तं भविष्यति तथा यं सुप्तिङ् वयरूपं तयोग विति ऽर्थ स्वप्राधान्या-
भिव्याद्यौ तिङन्तार्थो निरूपणीयता वातु प्रत्यय धात्वर्थस्वप्राधान्येन भानाद्यतो धात्वर्थं निरूप
यति· फलव्यापारयोरित्यादिना· स त्रम्य योर्धात्वर्थत्वम्: धातुवित्य ईसे कथवनांत स्वविशेष्य
धाय कतानि तद्विशेषणा वाक्य मपि कदि विशेष्य वाक्य पदार्थं मतं त्वव्यो विनु व संव्यो धा:
त्म विषय ता तदा समानववन कथं वाचे न्निनम्र· किन्तु संव्यो विवना वानुवि मिल्लवचनकमवि
भवतिवेदा: प्रमाणामित्यादौ यथा· अत्रैतेतु तद्विवत्ता मानानामाव इत्याप्यवेनाह· धातुवित्यतीति·

श्रीनाम.
कमला.
४

फलत्वमुद्देशोऽत्र न स्वभिन्नाभिन्नत्वमिति रूढं फलेच्छोद्देश्यत्वं नस्यात्मनः किंतु विलक्षणार्थबोधक-
त्वाभिप्रायेणाह · फलमित्यादि · तद्धात्वर्थफलत्वं च तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थत्वम् · इत्थं च
जन्यस्य यत्र फलत्वेन ग्रहणं तत्र स्पन्दादेः फलत्वं च तद्धात्वर्थकर्तृप्रत्ययासमभिव्याहृततद्धातुज-
न्यत्वाख्यधीविषयतावद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानतानदाभावरूपम् : एवं च व्या-
पकत्वादिदमेवादर्श्यम् · न चैवं तत्त्वनिवेशेनाननुगमः फलत्वं च तत्त्वेनापि तद्धर्मेणैव निवेशयावद-
र्पकतयाविशेषात् व्यापारस्य स्वरूपमाह · व्यापारत्वमिति । साध्यत्वेनेति । तत्तीकाप्रवृत्त्यादि-
त्वात् · तदर्थश्च प्रकारितानभिधीयमानेत्यनाभिधानं प्रतीतिः निरूपितत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थसं-
बंधकप्रकारितापरत्वाभिधानेऽन्वयः कर्मप्रत्ययार्थो विशेष्यत्वम् । एवं सति साध्यत्वप्रकारकप्रती-
तिविशेष्यत्वमिति फलितम् · न च कटं करोतीत्यादौ कटादेरपि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वान्नेष्ट-
सिद्धिरिति वाच्यम् · यदंशे तत्समभिव्याहृताप्रयोज्यत्वस्याभिधानविशेषणत्वात् · कस्मिन्नर्थे प्रमा

श्रीराम ·
श्रीशिव ·

कारिकायां सिद्धमित्यस्य निष्पन्नमित्यर्थः । अपाणिनीयत्वाद्यभिप्रायेण · असिद्धमसिद्धमनिष्पन्न
मिदं पदमिति पत्त्यनीत्येत्यभिप्रायेण · इदं विशेष्यवाचकम् · एवं च सिद्धमसिद्धं वा पादं साध्य
त्वेनाभिधीयते साध्यत्वेनेत्येवोगमद्यर्थेनम् । क्रियायां अवयवानां क्रमेणोत्पत्त्यात्वांन्नासाक्रिया
त्वेन एवाभिहितक्रमरूपा साभिहितं क्रमं रूपं च यस्याः यथा पचधात्वर्थव्यापाराद्यवयवानां अधिश्रयणा
दयः अधिश्रयणापर्यन्तानां क्रमेणोत्पत्तेः तादृशावयवसमूहः क्रियापदेनोच्यते तथा चाधिश्रयणादिवो
ध्यम् । यत्र तु नावयवानां क्रमः तत्राशेपोरूद्वितीयासर्वीनामो पाक इति । अत्र प्रकृत्यर्थस्साध्य
त्वेनैव प्रतीतिर्न तु एवं सोऽपाक इत्यत्र सोऽपि पदात्कर्मत्वाद्यर्थकद्वितीयादिविभक्त्यादिप्रत्ययार्थस्य
सिद्धत्वेन भानमिति विशेषः । साकांक्षानाकांक्षेयोरिति । अन्योन्यं तत्सत्वाद्याकांक्षा आदृश्यप्रत्ययनिपा
तः अनुत्पादकत्वावच्छेदकं रूपमिति । तद्रूपप्रत्ययत्वात्मकं तेन रूपेण प्रतीतौ आविष्कस्य प्रानुभ
वो मानम् । एवं च पाकमर्थ अवधारणकरणानां क्रियान्तराकांक्षा भवति सप्रयोगेणानुत्पत्तिशापाक्रियान्त

नाकांक्षोत्थापकतानन्त्यांशप्रकारितासंबन्धेनावच्छेदकः न तु सिद्धत्वं साध्यत्वं तु क्रियां न तेनोत्थापक-
त्वाभावावच्छेदको धर्मः। पचतीत्यादौ तादृशधर्मप्रकारकज्ञानाभावान्न क्रियां न नाकांक्षोत्थापकत्वं न
मेवं तत्त्वं वा यागादित्यादौ तु वेत्यदलमभिव्याहारः क्रियान्तरान्वयप्रयोजकः। साध्यत्वेन क्रियाप्रतीति-
स्तु धातुप्रत्ययैः। न चैवं हि गमादीनां क्रियाया अप्रधानत्वव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यं तेषां क्रि-
यासामान्यविशेषगतानपानत्वव्यवहारात्। वस्तुतस्तु साध्यस्यैव सोपानसाकांक्षत्वमिति साधनाकांक्षो-
त्थापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेवेतरत्। अत एव पचतिनमपचतीत्यत्र न साध्यत्वानुपपत्तिः। अत
एव सृष्टकल्पवद्धतिसूत्रे भाष्यकृतोक्तं साधनं हि क्रियापदेनोच्यते सा जातिः पचत्यादिरूपानुगत
व्यवहारोत इति व्यतीतिन स्यात् अव्यक्तिछाना साध्यत्वं। अमिको जेवृत्यापानवर्जमाना साऽनेकव्यक्तिमि
केनाभिव्यज्यते। नहु गन्तुमिति। जातिमन्त्वो क्रियामाहु नतेकव्यक्तिवर्तिनी यत्। अतसाध्याव्यक्तिरूपे
तां साध्यस्योपलभ्यते इति स्वतो नित्यत्वादसाध्येषु कल्पितमाहुः। यत्तु क्रियायाः साध्यत्वं तदेवा

श्रीराम:
श्रीशिव

तद्रूपवत्त्वमिति । अत एव धात्वपदीये हनिराणा स्वत्वस्य भावमापन्नो व्याप्तिर्नाम भवितुमर्हति । अस
त्वमते तो भाव एव तिङः पदे न भिधीयते तद्व्युत्पन्नम् । तिङः पदे । तिङ् नैः पदेः अत एव भाव प्रधानमा
ख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तेऽत्र । व्यापारस्य धात्वर्थत्वं न व्यापारत्वेनैव किं
तु फूत्कारादित्वे ...फूत्कारत्वादिना । अत एव पचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरम्
धर्मप्रकारकसंदेहानुदयः संगच्छते इत्याह । अयं वेति । अत एव पचतीत्यादिति । अत एव पस्य
फूत्कारत्वावच्छिन्ने एव पचधातोः शक्तिग्रहः तस्य जनेन पचतीति प्रयोगानन्तरं शाब्दबोधे पचती
ति शब्दप्रयोगं न करोतीति । यदि व्यापारत्वं धात्वर्थतावच्छेदकं भवेत्तदा फूत्कारत्वादेर्व्याप्यस्य ज्ञा
नकालेऽपि व्यापकव्यापारत्वावच्छेदेन ज्ञानं भवतीति धात्वर्थज्ञानेन प्रयोजनकालेऽपि व्यापारत्वावच्छि
न्ने विषयकज्ञानवान् स्यादिति पचतीति शब्दप्रयोगं कुर्यात् । न विशेषधर्मस्यैव शक्यतावच्छे
दकत्वे पचतीत्यादिशब्दाद्विशेषधर्मप्रकारक एव बोधो भविष्यति न तु सामान्यधर्मप्रकारक

(5)

६

इतिपदविशिष्टे च इतिपदजन्यशाब्दबोधस्यविशिष्टस्यानुकूलव्यापारवत्त्वेपि संशयविशि
ष्टत्वं न स्यादिति वाच्यम्। विशेष्यधर्मस्य व्याप्यत्वस्य व्याप्यतानिरूपकव्यापकधर्मशालित्वप्रति
हेतुतया विशेष्यधर्मशालित्वेन तत्तद्व्यापारत्वप्रकारकज्ञानमपि भवतीति कल्प्यते तेन प्रतिबन्धा
न्न तादृशः संदेहः तद्वशान मनुमितिरूपं मानसं वा व्यंजनावृत्तिस्वीकारे शाब्दबोधरूपं वे
त्यन्यदेतत्. यदि फूत्कारादिव्यापारशालित्वं फूत्कारत्वाद्यः संतापनत्वादितिभिन्नरूपेण वाच्य
तान्तदा बहूनां धर्माणां वाच्यतावच्छेदकत्वापाऽनेकशक्तताव च्छेदकत्वे लत्वेक रा तावच्छेदक
त्वेनानार्थत्वं नवपक्षादेः प्राप्नोति। न देशापत्तिः नानार्थकत्वादिशब्दस्य जैविजातीयप्रकार
रतादिभेदः शब्दनवयवच्छेदकं तिनामकौ भवति. तथा च नानात्मिपवनी स्यादिशब्दप्रयोगे नानाधर्म
प्रकारकप्रतीतेन तु भवति किंत्वादिस्पारं लिंगनियमवच्छेनभेस्यादिना. कृत्तां शमादपवनानार्थ
त्वं तु शंकनं कस्याप्यनुमतमेव. न च व्यापारांश माद्यवधान्तनामनेकार्थत्वप्रव वहिरकोपि स्वर्थत्वम

श्रीराम
श्रीशिव

कृत्वेभेदसामान्यतत्प्रकृतत्वेनावच्छेदकधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताभावप्रयुक्ता वा
रणतां याश्रयीति सामान्यापाभेकार्य [struck] त्वव्यवहारो न तु प्रकृतत्वेनावच्छेदकधर्मस्यैव कारणत्वेनेत्याश
यात्। तदादिन्यायेनेति। तदादिशब्दस्य तेषां यथा स्वीयविषयतावच्छेदकसंबंधेन बुद्धिवि
शेषोपलक्षितत्वेनैव तत्त्वादावच्छिन्ने चलित्स्वीकारे पितृदादीनां [struck text] ननानार्थ
त्वव्यवहारसत्त्वात्तथा चानुगतस्वीयविषयतावच्छेदकत्वसंबंधेन वस्तुसमवेतबुद्धिवि
शेषोपलक्षितप्रकारतात्वावच्छिन्ने यच्छादीनां चलित्स्वीकारेणानानार्थत्वम्। बुद्धिविशे
षरूपोपलक्षितप्रकारतावच्छेदकानुगमकेन तु विशेषणीभूतेति न बुद्धिविशेषस्य शक्य
तावच्छेदकांशे विशेषणतया तात्पर्येऽनानार्थता। नवैवं तावतानुगमकधर्मस्वीकारे
प्यनेकशक्यतावच्छेदकत्वमस्त्येवेति नानार्थत्वापत्तिरिति वाच्यम्। अनेकशक्यता
वच्छेदकत्वं नानार्थत्वं किं तु अनेकशक्यत्वमस्त्येवेति नानाशक्यतावच्छेदकताकत्वं यथा स्वर्प

6

७

त्वविशिष्टत्वादितिच्छाहर्षादिवत् कथं बलात्मावच्छेदकतामिति चेत् नितेषां नानार्थत्वं तथा न प्रवृ
त्तेउपलम्भकत्वेऽपि मनस्त्वबुद्धिविशेषस्यैकत्वेनानुगतधर्मावच्छिन्नत्वबलत्वावच्छेदकतायां एकत्वा
दितिभावः। ननु प्रवृत्तेः साध्यामिति किमर्थमाश्रित्य एकांक्षिकेति व्यवहारो दरमते तत्स्वरूपप्रयोज्यानि:
मावनायहनां व्यापारात्तां भवन्त्वन्ते विशेषधर्मप्रयुक्ताने तात्पर्यत्वादतस्माह: स्मारकत्वात इति। प्र
गोतामूतेभितिः। लमहं प्रतीत्यादिः। नवपवेतिति। प्रत्यक्षत्वितिशेषः। नवपवानांप्रतामूतत्वेवतन
स्वरूपेतामातमानत्वम्। कम नन्मनानामिति। इदं प्रगपदनुपस्थानेहेतुः। प्रत्याप्रत्यक्षेपितामेदः। सं
कलनात्मकेकत्वप्रत्याप्रत्यक्षेपितामेदः इदं लमहंत्वविशेषणम्। एतेन रवीपनीमूतावपवानां
प्रगपदलंतिधानेमेनेकाकृन्नेतिभावी पव्यवहारांसंगतिमितितिभिन्नरसां तिडंः तजन्यश्चाद्वयो
धात्वर्थत्वप्राधान्येन भानानान्तिरूपप्रत्ययार्थं वर्जं प्रपकमतेः धात्वर्थमितिः। नन्वजन्यत्वा
न्नं: धानुजन्यत्वात् नजन्यजन्यबोधविषयार्थं इतिस्याव्यवस्त्रप्रतिबद्धत्वादितिभावः ॥

श्रीराम
श्रीशिव

एतेन कर्तृनिष्ठकर्मतायाम् साध्यायां स्वधात्वर्थस्वीकारे बहूनां व्यापाराणां धात्वर्थतावच्छेदकत्वे गौरवमिति प
रास्तं पाचिकानां दूषणं तदसम्भवात् तान विज्ञानमिति ध्वनितम्। नन्वाश्रयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वे
पि तस्य निरूपकभेदेन नानात्वं धात्वर्थानन्त्यमेव भेदाभेदेन वंदुर्यानमेवेत्यत तस्मात् तन्न व्यक्तमिति। धात्वर्थ
निरूपिते द्वितीयार्थनिरूपकताव ... एवं च सत्याश्रयत्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वान्नानाधर्मस्य धात्वर्थतावच्छे
दकत्वप्रयुक्तं गौरवमिति भावः। मीमांसकोक्तं पचितनं स्वमतं व्यवस्थापयितुं शंकते। नन्विति। करणयोः क
र्तृकर्मणोः ननु पचधातोर्यत्नो धात्वर्थो वक्तव्य इति सामान्यतो व्याप्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्नैव मानं
म विषयतीत्यतस्तदाह प्रतीतेरिति। ... ननु ... भावनायां भवन्ति तत्त्वात्
धात्वर्थतायाः ... इति पादकत्वमपि ... इति गुणप्रधानभाव ... इति
त्यतस्तदाह। ... इति। ... भावनाकिंचिदाश्रिताधर्मत्वात् ... स्य प्रयो
गस्य ... संभवति। एवं च भावनाकिंचिदाश्रितेवेत्यनुमितौ किंचित्पदार्थ ... भावे। ... निरूप

(८)

८

रूपव्याप्तिभानेन पक्षस्य तन्निरूपकत्वं सत्त्वरूपेणैव गम्यते । ननु व्याप्त्यनुमानरूपात् दोषस्यानुसंधानमभवः । अनुमि
तेर्व्याप्तिज्ञानपरामर्शजन्यतया शब्दश्रवणे व्याप्त्यादिप्रतीतिसंधानाभावे विरोधबोधस्यानुभवसिद्धत्वा
दत आह । प्रथमांतपदादेति । देवदत्तः पचतीति वाक्यघटकं पचत्यर्थमांतं पदं देवदत्त इत्यादि तेनाश्रयस्य प्रतीत्युपपत्ते
न तन्मात्रस्याख्यातस्य शक्तिः । संख्याकार्यमिति भावः । मानमिति । अनुमापकमित्यर्थः । आख्यातं आश्रयपरं कृत्वं कर्मणी
ति स्वत्वगतीनशक्तिकत्वात् । आख्यातादितन्नितवदितिपचत्यर्थमात्रावच्छिन्नगतीनशक्तिकत्वात्तिनीयस्वत्वकं भव
तीति । तत्र धर्मावच्छिन्नशक्तं भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः । ननु तत्रकर्तृस्वभावेन कर्तृत्वं तत्स्वत्वगतीनश
क्तिकत्वरूपहेतुसिद्धिरत आह । अन्नहीति । पचतिपचतस्य प्रथमांतपदेन देवदत्त्वादिनाश्रयलाभे व्याश्रयत्व
स्य न लाभ इत्याख्यातस्य तत्र शक्तिः । संख्याकार्ये त्वेवमपि निराकरणं संभवतीति तथापि कानन्यलभ्यत्वेना
श्रयत्वत्वावच्छिन्ने एव शक्तिरूपेयानत्याश्रयत्वावच्छिन्न इति लभ्यतं तदप्यपाकर्तुमनुमानप्रदर्शनमेवं कृ
तम् । नन्वेतावता नरूपस्य शक्तिः सिद्ध्यति न त्वाख्यातस्येत्यत आह । बोधकेति । बोधजनकत्वं शक्तिः साव

श्रीराम.
श्रीशिव

ध्येयो लौकिकशब्दसमवायीन अव्यक्त्यातेरिति भावः॥ स्यान्नित्येषु शक्तिः स्यादेशानां तु स्थानिस्मृ
तिजननद्वारा शाब्दबोधजनकत्वमिति निपातनिपातनिनाकरणायेत्यभिहितम्॥ ननु कृतित्वस्य जा
तिरूपत्वेन शक्ततावच्छेदकत्वोपन्यासो न युक्तः ज्ञातायेव शक्तिरिति ध्येयं कर्तृत्वपदमेवास्त्विति चेन्न प्र
वृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नेष्विकाकारप्रत्ययाभावेन यत्नत्वस्याभितयत्नसाधारणजाति
त्वे मानाभावात् तथा च गौरवं न समस्यं। समानप्रसवा जातिरिति समानः प्रसवो बुद्धिजननं य
स्याः सेत्यर्थः। ननु कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया कृतित्वजाति
सिद्धिरिति तदवच्छिन्नेत्यस्याव्याप्तत्वाश्च क्लृप्तत्वेनोपपत्तिरिति चेन्न। प्रागभावप्रतियोगित्वं हि
कार्यत्वं तद्ध्वंससाधारणं ध्वंसनिष्ठकार्यतायामव्याप्यताऽवच्छेदकं यद्ध्वंसत्वं तत्र तु न संभवति
ध्वंसं प्रति कृतित्वेन जनकतायां मानाभावेन व्यभिचाराच्च यदि च समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्य
त्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया कृतित्वजातिसिद्धिरित्युच्यते तदापि सं
योगादिजनकतावच्छेदकतयापि चेष्टाकारणत्वस्य जातित्वमादाय सिद्धिरसमाप्तिरहेतना नि

८

यमनसादरा श्रुतिन्या बाध्यन्ते शान्तिसिद्धिमित्याशयेन नैवायिकमतमपि दूषयति नवेत्या
दिना । नवेत्यस्य शक्यमित्यत्रान्वयः । फलमिति । कर्मशब्दस्य फलेनाश्रयेपानिमात्तिकाद्यादिति
भावः । तथोगादिति । तथावरे: कर्मणीति फलेनन्तर शान्तिलाहकमिति भावः । दर्शनान्तरेषी
त्येति । तत्र दर्शनं दर्शनालकं दर्शनं शास्त्रं मतान्तर मतादर्शनान्तरीया फलमात्रस्य धात्वर्थ
वादिमतमाश्रित्यैव मा शंका । नति ब्धेदिति । इष्टापत्तिरिति तु न वक्तव्यमालोक्यकर्तृत्वविकृतला
सिद्धान्तभंगापत्तेः । कर्तरीति स्यादिति फलं तत्रैवांशान्तिर्याहकमणीतिपदं नित्यकर्मेति । कर्त
रीत्यादिना । तुल्ययोगक्षेममिति । तस्मादेवं फलेनाकर्तरीतिपदं ने: कर्मणीत्यत्रानुवर्तते तद्व
यदि ने: कर्मणीति फलेनैकं कर्तपदं तत्र दायर्थे फलेनैवहिततेवस्मादिति फलं तां कर्त्र नित्यशान्तिसाधकं नभ
विष्यतीति भावः । ननु करणे फलेनस्य कर्तपदं कर्तपानमेया तु इह तु शक्याधिकारान्नयतोऽकर्तृत्व
यंनभविष्यतीत्यत आह । तथैवेति । तत्त्विति । शक्याधिकारस्य गुरुत्वेन पत्र विधिविध्यक्तिं विर
साधकमस्ति न नैव शक्याधिकारात्र यत्नाममत्रासर्थ आर्थाधिकारत्वेति भावः ॥

श्रीराम
श्रीशिव.

नन्वेवं भावनायाः प्रतीतिर्न स्यात् फलमात्रस्य धात्वर्थत्वादत आह । भावनायाइति । ननु भावना
स्यात् ख्यातवाच्यैव ननु कर्तृता ख्यातवाच्यत्वं तथा च तिभावना प्रत्ययोपस्थाप्यतया फलं तदिव स्या
स्य नैमित्तिकस्याप्यर्थस्य धात्वर्थत्वेन प्राधान्यं न स्यादित्याशंक्य समाधत्ते तथा सतीत्यादिना । स्यान्न
मिति [illegible] स्वीकारात् । ननु पचतीत्यस्य पाकानुकूलो भावनेति विवरणं
दर्शनेन [illegible] दर्शनं हि विवरणं तथा ख्यातस्य भावनार्थकत्व एवोपपद्य
त इत्याशयेनाशंक्यते । पचतीत्यादाविति । कर्तृनेपीति पचतीत्यस्यैव कर्तृकापादिक्रियेति विवर
णस्य सत्वसंभवात् । ननु कर्तृ विवरणं व्याप्यार्थविवरणं दृष्टिदृष्टान्तेनायं [illegible] ॥ न
वेति । पचतीत्यस्य पाकं कुर्वातीति विवरणमपि [illegible] दृष्टान्त इत्यनेनैवं इति पच
त्वेदिना वित्यादि [illegible] लकारस्य भावकर्तृवाच्यत्वं [illegible]
[illegible] [illegible] भावनायामिति ।

१०

भवन्मते भावनानन्वयानुपपत्त्यानस्याप्रतीतिस्तु भवतीति तस्याप्यपदार्थभूतायाविषयताभिन्नवि
वक्षुश्शब्दविधिभावना न्यायाद्योतनस्य कर्तृत्वाद्यकत्वे भावनायाः प्राधान्यं न स्यात् । क्वचित्प्राधा
भावनाया गुणत्वात् । आख्यातप्रत्ययान्तेषु पचतीत्यादिष्वन्येन संभवति प्राधान्यमनन्यत्वात् किं चेति
दर्शनादिति । देवदत्ताभिन्नैककर्तृकौदनकर्मकविक्लित्त्यनुकूलो व्यापार इत्याकारकस्य शाब्दबोध
स्यानुभवसिद्धत्वात् । न्यायरत्नमिति । यद्यपि पाचार्थस्य पदजो व्यापारप्रकारतया भानं स्यात्तद
र्शनात् कर्तृत्वान्वयमावश्यकं तत्र एवं पचतीति यद् जन्यो भेकः कीदृश इति प्रश्ने देवदत्तो ध
नश्याम इत्युत्तरं न संगच्छते । तदुद्दिष्टं न स्यात् । यस्माद्देवदत्त इति वदति । पाककर्तृभिन्नो देवदत्त
इत्याकारकस्य शाब्दबोधस्य पचतीत्यत्र न नवीनैः स्वीकृतः । तस्य दान्वयबोध इति । तस्य दृष्टं धात्वर्थ
न्ये प्रकारताकान्वयबोध इत्यर्थः । समानविभक्तिकत्वं विशेष्यवाचकस्य शब्दस्य विशेषणवाचक
शब्देन विभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वम् । निपातभिन्नमिति नीलो घट इत्यस्मादिव नीलस्य घट इति
शब्दाद्भेदान्वयेन ज्ञानमित्यर्थः । भेदसंबंधावच्छिन्नतामात्रप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासं

श्रीराम
श्रीशिव

वंशेन तात्पर्यो यो विशेष्यतावच्छेदकस्य विशेषणतावच्छेदकीभूतविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वं तं
कारणताभिति कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वादिति भावः। तादृशकार्यकारणभावे व्यभिचारमाह
सोमेनेत्यादिना। सोमाभिन्नेन यागेनेष्टं भावयेदित्यादौ नञ्कस्य तात्पर्यबोधस्यानुभवसिद्धत्वा
त्। तत्र यागकरणकभावनायां सोमस्य करणतयान्वयबोधोत्पत्तिरिति तत्र व्यभिचारादिति वा व्यभि
सोमस्य तत्र करणत्वेनान्वये तात्पर्यात् स्वार्थपदोपस्थितिकरत्वेनान्वयात्। एककरण
पदोपस्थितौ तत्र करणान्वयाभावेन सोमेन यागं भावयेद्यागेनेष्टं भावयेदित्यत्र बोधः स्या
त्। तथा च यावत्स्मेदस्यापत्तिरिति सोमपदार्थस्य करणत्वेन सोमादिपदानां स्वोत्तरतृतीयेन
स्वार्थस्य करणतयान्वयबोधजनकत्वात्। एवं करणपदार्थभावनायाः समानपदोपात्तत्वा
त्तात्पर्यं कुर्वन्नेव करणतानया करणताकांक्षावान्विभक्तिपदोपात्तस्य सोमस्य तत्रा
न्वय एव नेत्यादि स्वाभिप्रायात्। तत्र सोमस्य तात्पर्यं कुर्वन्भेदेनान्वयस्वीकारे सोमप

10

श्रीराम ।
श्रीशिव ।

११

[illegible]

दान्तौ पाकुपपत्तेः क्रियाजिज्ञेयत्वानाक्रमित्वादितिवाच्यम् । पञ्चकृत्नस्वकर्मत्वमान्ययाविवक्षातत्रैवविव

क्षेत्रलाघवात् । द्वितीयायत्रकृत्तस्यैवकर्तृत्वात्कर्माभावेनाप्रत्यन्वयः । नत्रैतस्य मानाधिकरणपदान्तर्गती

यायान्याप्यत्वात् । नवफलस्यव्यापारेणैकाधिकरणेनकृत्वं तत्र करणत्वमितिवाच्यम् । भावनाभाव्यनि

ष्ठत्वेकत्वरूपपारिभाषिककरणत्वस्य [illegible] जिघन्निष्ठत्वात् । तत्रैव जनकत्वेऽपन्न हतिरूपत्वेऽपि व्यामतः एव

लोपानेष्टु न्यूनत्वापत्तिकारणाभावेनपिवानोत्ती स्यात् । लोकंपवतीति । तत्र लोकपदार्थस्यफलेकर्मताि

त्वभेदेनान्वयोदय्पते विशेष्यतावच्छेदकधातोरेमानविभक्तिरूपदोपस्थाप्यं तुनाशीति व्यमिवान

इतिभावः ॥ नन्वभेदसंबंधावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारताविरूपितनामार्थनिष्ठविशेष्यताशालीयत्रा

न्वयबोधस्तत्रैवोक्तं समानविभक्तिकत्वं नियामकमितिकूमइति नोक्तस्य एवेव्यभिवारइत्यत आह तानप

त्रवइति । नैयायिकसंमततथान्वयबोधेन व्यभिचारोऽनुपदुक्तिः । तेषां मतेहि तन्दुलकषसमासे कृत्यपदस्यावि

शेषणविभक्तिपरिमितोऽपिपूर्वपदादिविभक्तिसदर्थविशिष्टे लक्षणायाः सत्वात् । एवं च प्रकृते नामपदलक्षणा

[illegible]

श्रीराम
श्रीशिव

प्रत्यक्षखण्डम्

स्वमतनीत्या समानाधिकरणतावच्छेदकधर्मभावस्य स्वीकारात् । अन्यथा तादृशाभावानङ्गीकारे प्रत्यक्षत्वादौ व्यभि
चारात् । तत्र सत्यं किंतु प्रत्यक्षत्वेति तत्तु दायस्य शक्तिस्वीकारात् । किंतु त्वांशे पाकत्वादौ व्यभिचारः । यदि च ना
मार्थयोरिति व्युत्पत्तौ नामार्थत्वं नाम जन्यप्रतिपत्तिविशेष्यतानात्रवत्तोकपदार्थान्वयानां व्यभि
चार इति विभाव्य तेन दाशोकं पदार्थव्युत्पत्तीत्यत्र व्यभिचारो दुष्टव्यः । अन्यथा त्वेति । भावना यां भावक
स्याप्युत्पत्यादौ अन्यथा ततः समानाधिकरणपदं प्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्य प्रामाणिक इति भावः ।
यौगिकनाम । योगेऽ वयवशक्तिसम्बन्धात् व्युत्पत्त्या वैशेषिकानाम । नानार्थेति । न भाव
सिद्धान्ते भवदीयस्य वाक्ये द्रव्येऽत्र तादृशपदप्रतिपाद्यस्यान्वयप्रतिपादनं द्वितीयेत्यर्थ इति भावः । एवं स
मासवति तद्धितानामपीति द्रव्यत्वादिवत्वा नानामपि विशेषः । एवं वचनौचित्यकल्पने प्रवृत्ते ● पसिद्ध्या नव
तिशाखेऽ वदेव्या । मिलित्वा वाजिवाजिनमित्यत्र वाजिनामिलित्वा प्रत्येकं सर्वं व्याख्यातिवाजिनामिन्द्रवेदेवानां
नरूपवाजिनं तत्तोऽपि पीयते तेनामवपूजकमेकं कर्मेति कर्मपदेऽ वेद्व्या मिलित्वा तत्र सत्यदेव

१२

नेतिरूपाविहितनद्विनस्पदे [illegible] द्रव्याभिधायकतयाभिन्नाया तत्र अन्वयेन संबंधः । नयाभिन्ना
भिपदानां नने तात्प्रतिपादिते तिवाक्यीयत्वमेव तस्याहृतिवाक्यम् · स्याभिन्नार्थकपदानां नाकेन्द्रतोभि
श्रोतत्वमिति [illegible] एवं च यत्र देव्याभिन्ने तिवाक्ये [illegible] पादे नवाभिन्न [illegible] भानं
न [illegible] पाक्लादेन्द्रापाद्यु [illegible] द्रव्ये [illegible] नाभिन्न
[illegible] भान [illegible] किं [illegible] ब्यो वाभिन्नविधानमि [illegible] तद्दिनि [illegible]
तं द्रव्यवाभित्वाभावे तद्धि [illegible] इतिभावः । [illegible] द्रव्यवाधि [illegible] द्रव्य
मादाय श्रोतमत्व [illegible] : ऽनन्वीस्या [illegible] पदानां [illegible] भिधा
[illegible] · [illegible] : [illegible] :
पन्दाः [illegible] पदानां द्रव्याभिधाय [illegible] नेति [illegible] तात्पर्य [illegible]
[illegible] : ऽन्ये : सिद्धांते [illegible] ; पदार्थनिकेति · एतेन पदार्थ [illegible]

श्रीराम
श्रीशिव

[illegible]

तिङर्थः तिङर्थः तिङ्वाच्यत्वेनानुगमनादेकवचनम्. कर्तृकर्मणोर्या व्याप्तिर्वाच्यत्वं प्राग्व्यवस्थापि-
ता स्थित्यापि पुनरुच्यते. तथा च यदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा तदा सकर्मकस्यापि. धातोरकर्मकत्वात् ततो भा-
वे लकारः यस्मिन्नेतदुभे न लभ्यते भवति यदा ह्यत्र कीयाभवति तत्रकर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इति सूत्रेणे-
नकर्मकत्वातिदेशो नयादुत्पदात् द्वितीयाकारमापत्तिः। भावे लकारो नानापत्तिर्वचनमस्मन्मते तु द्विल-
कारकानपि कर्मवत् कर्ता सिद्धावति कृता लकारस्यापि तु व्यान्या। लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्म-
त्वातिदेशो नान्यस्येति नोक्तदोषः। मयवन्मते तु कर्तुरेकानवाच्यत्वाभावे नोक्तव्यवस्था या का
संगतिरिति. नवलकारवाच्यसंख्याश्रयस्यैव तदतिदेशात् इतिवाच्यम्. कर्मवदिति सप्तमीनादरा
र्थस्यतः प्रत्यक्षतिनिवचनांतरस्यैव कर्तृत्वप्रत्यापत्त्यागेन वस्य व्युत्पत्तेः. किंच लक्षणागणया:
श्रवणात् सन्धानपूर्वकत्वेन तत्कल्पने गौरवम्. मतरवभिवादस्थापत्यपि कर्तृत्वेन स्थले
लक्षणाप्रसंगात् कर्मस्थानके नाम जो हितो नानुभयकामो यजेवाता विस्पष्टापि नाद्यः उनोहि

सिद्धान्तकौमुदी
12

एवं च समानाभिधानत्वस्यात एवान्वयस्यो विवक्षितत्वादिति भावः। तथा च कर्तृत्वस्य वस्तुतः स्वीयं प्र-
थमान्तेति। तन्मते ध्रुवमेवाख्यातार्थतया तत्र संख्यापात्र च न च स्यानुविवक्षयातः सोऽपि ता दृश्यका
र्यकारतामावोऽपि तस्य घटितदृश्यत्रान्वयः। ननु सति तं प्रथमेऽपादानधर्मे तौ च साद्ध्यं च कर्तृत्व
मन्यथा गृहेत्यभिव्यक्त्वं दृश्यते इति प्रयोगापत्तिः। एवं च तत्र दृश्यनकर्मत्वेनैव साध्यत्वबोधना
पत्तेः ताप्यन्वयेच्छापत्तिरत आह देवदत्त इति। ननु प्रथमान्तेऽस्य प्रथमान्तत्वेनानुसंधीयमाने
स्य चैत्राद्यः तस्योपादाने तंगच्छतीत्येत्र इत्यत्र चैत्रपदस्य प्रथमपदस्य प्रथमान्तत्वाभावे चैत्रपदस्य
द्वितीयान्तत्वानुसंधाने चैत्रे संख्यान्वयो न स्यात्। एवं च प्रथमावाचित्विवक्षितत्वत्र जातिपदस्य न नि-
यमेन प्रथमान्तत्वग्रहावेद्यात तथात्वेन स्यापीति नायं दोष इत्यत आह। इत्यादाविति। आदिना
भक्तस्य च मय्यहं तेन हरिस्त्वं त्रायते समाप्तिरिति। तस्य संग्रहः। तत्रापि त्वं वदस्य प्रथमान्तत्वानु-
संधानाभावेऽहं कर्तृकाः प्रथमायामपि भावादित्यस्यानुपपत्तिरेतो साधुत्वं प्रथमाभावेन सहृदया

श्रीराम
श्रीशिव

[illegible]

वन्द्रत्यार्थ्यो भिमि। स्वविशब्दार्थे हि भिन्ने च:। द्वलनाभि ने षकेत्य धाटिनद्विति। द्वतनाथि ने षण
त्य भित्व ह्वेतन भिन्ने षणत्य तात्पर्यार्थ विजपत्य मित्यर्थ:। तेन ब्रा व्दवो धौं नद्र्थ मितन विने ष
णात्वाभा जे भिन्न्त ति:। स्वतिगौनवभिति। एवं पद त्रय घटितत्वा दजितथैं तिवो ध्यम। द्वदम
धि ऽनद्भीत्यागौनवया धि। स्वतगै याभिका:। वैत्र; पवनीत्यादौ व्यतौ श्रन्वित:नयो गद्धनीत्या
दौ व्या पारेत नन्द ता ग अ त्वंतन कल्पना पेन्द या अपस तं पं धक पनन्दणोपा: नकृप्तत्वात। नव
णन्दपार्थे कर्णं वर्तमान त्वात्वम: कृगपद लि कृपानुपगमादिति वाच्यम। वौध्यताव च्छेदक
ध र्म भेदद्वोधक ताव च्छेदकधम भे दौ ह्व। नट त्वे वर्तमानत्वे ध्द्दश्रान्वितेर्नार्थे न नन्द तोतितन
तत्वव कान क श्राद्दवो धे वनि दौ न जन्यतना कुपहितलत्ये न है तुत्या व्य नन्दणो कृतान स्पकान णात्य
कल्पना। व्रकुन्नं गौ नव भिभिथदं ति द्वदम कृनृतीत्या गौ न वो धन्या भिन सत्म। एवं व स्वा व्योतार्थ
तं व्यो व कान कतानि क्ल्पितभि ने स्य तातं वं धेनश्राद् कृप्तिं श्रमिद्व तनाभि ने षणत्य तात्पर्यार्थ विष

[illegible]

१४

[illegible]

चैत्रो गोरूपी यतते इत्यादिभावाख्यातस्थले चैत्रैककर्तृकास्थितिरित्यादिबोधात् स्थितेश्चैत्रविशेष्यवि
णतात्पर्यमात्पर्यविषयतया तत्र संख्यान्वयबोधस्य प्रमात्वेऽपि पदस्य विशेषणतां यदि भावान्व
यिनि संख्याकान्वयनियमाद्भावनान्वयबुद्धित्वस्य संख्यान्वयबुद्धित्वव्यापकतया व्याप्यध
र्मावच्छिन्न सामग्र्याः फलजननीये व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्री सहकारितया तन्मते प्र
सिद्धेर्न चन्द्र इवेत्यादौ चन्द्रादौ संख्यान्वयापत्तिर्भावनान्वयबुद्धिसामग्र्या विशेषणतात्पर्यमात्पर्यवि
षयत्वविशिष्टप्रत्ययमंगलपदार्थान्वयबुद्धित्वरूपातमभावादिति विभाव्यते तदा चैत्र एव पचतीत्यादा
वेवकारार्थेऽन्यत्वे चैत्रस्यान्वयो भवति । भवन्मते तु अन्यत्वान्वयित्वे विशेषणतात्पर्यविषय
तया संख्यान्वयापत्तिः एतन्मते तु संख्यान्वयबोधसामग्री कारणाविभक्तिविशेषणत्वमात्र
तात्पर्यविषयत्वस्यैव तेन चैत्र एव पचतीत्यत्र प्रत्ययविशेष्यतया विभक्त्यर्थतात्पर्यस्याभावेन तात्पर्य
ददीयत्वविशेष्यतानिगौरवं नव्यास्तु भवन्मते तु प्रत्ययमंगलार्थस्याख्यातार्थे कर्तरि कर्मणि
वा विशेषणतात्पर्यकाख्यातार्थान्वयित्वं तत्र संख्याकान्वय इति नियमेन चन्द्र इव मुखं इत्या

[illegible]

श्रीराम.
श्रीशिव.

उक्तेषु तिङन्तेषु कर्तृत्वादीनां विशेषणत्वं व्यवस्थाप्य कारकस्यापि विशेषणत्वं व्यवस्थापयति ।
कारकेत्विति । व्यापारनिष्ठेति । यद्यपि स्वस्वरूपस्यार्थविशिष्टस्य लाभेऽपि प्राधान्यादिकं सं
गतं तथाप्यर्थविशिष्टशब्दस्यैव शब्दविशिष्टार्थस्यापि कविग्रहत्वोपपत्तीति प्राधान्यं न स्व
द्रष्टव्यम् । एकत्वस्य योगात्त्वेनान्वयं कथनं नावश्यं । नचेति । तं व्याप्यादिति । तं व्यापारव्याप्य
त्वकर्मविशेषणत्वं न द्वितीयार्थः । व्यापारे कारकान्वये दोषः । कत्ते न दण्डवेत्यन्वेत्यार्थं कां
चित्स्यादिति । नचेति । यत्नं सत्त्वादिति । तस्यापि व्यापारविशेषत्वात्कारकत्वम् त्यागन कथं नुना
स्तीति नायाति: । यत्नयत्नस्येति । त्यायपात्रे मनःसंयुक्तस्य यवाककृप तं निष्ठ सत्त्वादहं
करोमीति प्रत्यन्तं संभवतिति यत्नयत्नेनसनास्तीति भावः । ननु तं निष्ठभावेन प्रत्यन्दोषा
वेचितदनीनाव यवावेधिन्ना किं यात्रि ये घ कृपा याद्वेष्ठात दितिं गक यत्ना कृमित्यनं तनं ताद
यप्रयोगायत्नि: प्राञ्चोतीत्याह । किं विदिति । कार्यं देवदत्तः उक्त त्वा नात्र कूलवयत्नधार

श्रीराम
श्रीशिव.

१५ देशावच्छिन्नाभावेपि स्वानधिकरणत्वानवच्छेदकत्वादित्यत्र कृनेसर्ष: २ तन्यभावादिति। एवं चैकस्यपाश्चा
त्स्येस्यकारणस्य सम्भावेपि भास्तिरूप सहकारिकारणाभावान्न फलं जायते इत्यस्योपपत्तिः। नच व्यापा
रे धात्वर्थ फलोद्देश्यकत्व सत्त्वेपि जनकरूप संबंधाभावेन नोपतिष्ठतीति प्रयोगस्य प्रसंग इति वाच्यम्.
२ तन्यभावनिर्तीधात्वा कृस्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वसत्त्वात्. तादृश प्रयोगापत्ते दुर्वारत्वात्.
तात एव पत्रं फलकारवणि प्रगच्छननाद्धि श्रवणकालेपि पवतीति प्रयोगस्तदा तिष्ठिनव्यापा
रे फलेपेशिष्ठोभावेपि स्वरूपयोग्यतासत्त्वात् पवतीति प्रयोगः। स्वपने तु फलानुकूलेपानक
पव्यापारस्यसत्त्वात् तादृश प्रयोगापत्तिरितिस्वारस्यं फलाभिप्राय, २ निर्धारित सकृत्पक्वेपव्यापार
फलस्यभावान्न तादृशः प्रयोग इति समाधानसंभवात्स्य पत्तेर्ष। अत एवोत्पात्तावयवत्वेइति प्र
योगस्योपपत्तिरिति ध्येयम्। एवं च कालेनव्यापिविशेषणत्वं हि चेत. भावमेवेति. धात्वर्थभाव
मेवेत्यर्थः। एवं कालेनापत्त्यर्थस्यप्राधान्यं व्यवच्छिद्यते। कृत्यत्र. पवनाशांतेस्यादेर्पयदंते। ।

श्रीराम
श्रीशिव

प्रकृत्येत्यर्थः । तत्र हि वैयाकरणाः । यदुक्तं नामिनामाख्यातोपसर्गनिपाताः सत्त्वप्रधा
नं नाम ~~[illegible]~~ भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् । आख्यातं भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तम् ।
आख्यातं भावप्रधानमित्युद्देश्यविधेयभावः आख्यातं भवति । ननु तिङ्मात्रं आख्यातमि
त्युक्तं भावप्रधानं कारकं च आख्यातत्वादिः आख्यातस्य भावः प्रधानमित्यु
क्तम् । एतेन भावनामादेवपि भावप्राधान्येनाख्याताख्यातिनिवारितयैतेन व्याख्यप्रसंगा
नपदार्थस्य विख्यातेः प्राधान्यं [illegible] इत्युक्ते तदाख्यातवाच्यत्वविशेषणमित्युक्तमित्यर्थः
तिनैव पाणिनिकाशिकास्वतंत्रितं तदुक्तं कारकस्याख्याताख्यातत्वे वाच्यत्वमित्युक्तं भाव इत्यर्था
त् । भावप्रधानमित्यत्र भावपदं धात्वर्थकर्तृत्वादिपदार्थमन्तरेणाख्यातेऽव्याप्तिः प्रा
धान्यं वोपपत्तिरत्र [illegible] इति प्रत्ययार्थमिति न्यायेन तेन कारकैः पाककर्तृत्वादौ धात्वर्थ
स्य तत्त्वोपस्थितिरुपपत्तिप्राधान्येविनाख्यातत्वे दोषापत्तिरव्याप्तिः । अत्र प्राधान्यप्रकारतावि

15

[illegible line, written inverted]

न्यथि जपवनाभ्रपात्रकृपमेव विवक्षितमेवं च पाकइत्यादौ प्रकृत्यर्थस्यैव भावस्यैव प्रकारतया
भातित्वाज्जितिनिवाच्यम् · पचतिभवतीत्यादावप्य[illegible]ख्यापने॥ तत्त्वप्रधानिनामानी
त्यत्रसत्वं द्रव्यं तद्वलिंगसंख्यान्वयि। एवं च लिंगसंख्यान्वित प्रकारतानिरूपितविशेष्यता[illegible]
पन्नार्थप्रतिपादकत्वं नाम्नोपलक्षणं पर्यवसन्नम् · एतादृशं नाम च मुख्यं तमेव नमंति
त्वाख्यातं प्रतिविशेषणं भवंतीति तन्नामेति धातिकल्पभाष्यम् · नामएव प्रकृतिप्रत्ययोभि
भक्तिरित्येतन्नामसत्वाद्रव्यम् · लिंगसंख्येतिनामार्थत्वेन द्रव्यं प्रधानमितिनिरुक्तभाष्य
कृतोक्तम् · इदमप्याति निरुक्तनामलक्षणम् · नामाख्यातोपसर्गनिपाताइत्यत्र निपातप
दमप्युपमानोपलक्षणमितिनिरुक्तभाष्येउक्तं तेन कृतोक्तनामलक्षणाप्यदोषवत्वा
त्रितिभाष्यं नाख्यं कनीयम् : सत्वापदं प्रत्यक्षितिमिनत्वपरम् · नचकाणादि इति विभक्त्यर्थ
प्रधानमितिभाष्योक्तलक्षणातिव्याप्तिर्वाच्यम् · उक्तेषु नामार्थेषु द्रव्यस्यैव लिंगसंख्यान्वयितया

१५

श्रीराम.
श्रीशिव.

तेषां क्रियामात्रविशेषणत्वान्नाव्यवहारो न तु साध्यावस्थापन्नविशेष्यकबोधजनकत्
त्वेनोपस्थापनम्. एकवाक्यस्य तस्येति. तत्राहि धात्वर्थविषयाबोधकत्वे: पचति भवतीति जातिवादिनः
एतन्मात्रपरं धात्वादेककार्यरूपविक्लित्यैककार्यत्वं भवनमित्यादिरूपेण तादृशबोधस्तत्त्वभव
तीति तदभिप्रेतं यत्तदार्थस्य प्राधान्यं सत्तामात्रस्य विशेष्यः स्वरूपं. तत्रेदं बोध्यम्. कालो यादृश
क्रियाकर्तव्यतावच्छिन्नात्मत्वेन यत्तात्पर्यं तदुत्पत्त्यवच्छिन्नेतरवर्तमानत्वे वर्तमानप्रागभावप्रतियो
गित्वरूपभविष्यत्त्वे वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपेऽतीतत्वे शक्तिरित्यत्र परवर्तमानत्वं तत्प्रदि
पसादिकालस्य नित्यरूपम्. क्रियायाः किंतु गमेऽपि तद्दिनमात्रे पचतीत्यादिव्यवहारापत्तेः। किं तु वर्त
मानत्वं प्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वरूपमेव। न चैवं सति दर्शनक्रियावर्तमानरूपक्रियाधिकरण
क्षणे तत्क्रियासत्त्वात् वर्तमानत्वाभावात् पचतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यम्. एकैकावय
वेषु प्रवाहरूपत्वाभिप्रायेण तादृशव्यवहारात्. क्वचित् पचतीत्यादौ इति। तदात्मा तज्जन्यात्याव

२८

र्त्तमानत्वादिप्रकारकप्रतीतिस्तद्विषय[illegible]तयातनत्वस्य प्रयोगाविकनता कालव्यक्तित्वमादाय
सा प्रतीतिर्वोध्या। तत्र एतत्पाकान्निष्ठे सोपि कर्त्तितदीयव्यापारे वर्त्तमानत्वमसेलोपयतिवैग
इत्यादिव्यवहारस्योपपत्तिः। भविष्यत्त्वादिघटकवर्त्तमानत्वं तु प्रागभावादिध्वंसान्येति विषय
तायां वर्त्तमाने[illegible]त्यो न्यादेवपौनातिरिक्तो पश्चात्ष्टकगादिज[illegible]न्मनोवर्तिनेष्वतेश्रीष्टकबोग्य
विहतोत्यादिव्यवहारस्योपपत्तिः। काची भविष्यत्त्वादिघटकवर्त्तमानत्वं तत्तद्प्रयोगापि
क्षणतो न्यालत्व नित्येकपंक्तिं तु वर्त्तमानत्वे नज्ञानमानत्वरूपम्। ननु प्र[illegible]त्यपार्थवृत्तेः प्रा
धान्येपि नित्तु रूपमाव्योपपत्तिर्भवतिनतत्वभावयशब्दः प्रस्तुति परएवतत्स्याश्वप्रयमान्तपदासम
भिव्याहारेप्राधान्यस्यानुभवसिद्धत्वात् रूपादिसून्तत्स्यभाष्यस्यापि भवनक्रियाकर्तृत्वं विनिषेदृत्व
नुकूलव्यापारानुकूलत्वस्तुतिमानित्यन्वयपरो भष्टीकारेणोपपत्तिः। तं भवत्यादित्यत्तुम्ग्राह। भवितेति।
नाभेदान्वयादिति। एवमिमभिधानकर्तृत्वोत्तयाल्पत्वमिति। स्ववाचकतयानैयायिकमते तु

श्रीराम.
श्रीशिव

च्छेदे ध्वंसनाशस्य : क्षणमात्रपदार्थे दृष्टत्वे नैव विशेषणत्वं मा भूदिति चेत् कथं तत्त्वानुपपत्त
पपत्तिः तद्धर्मवत्त्वस्य तथा हि कर्मणो नाशप्रतियोगित्वे तत्र भावाभावक्रियाग्रहणं कर्मत्वमिति वाति
रेकेणैव तत्र क्रियापि तत्र विशेषकर्मकत्वात् क्रियाया तद्दर्शनप्रागभावादिक्रियायां भुवनं तद्वीप्सापक्ष
च्छेदेऽभावनीत्या भावनक्रियाया दर्शनकर्मत्वमित्यर्थे । भवन्मते तु भावनक्रियायां क्षणमात्र
र्थं प्रतिविशेषणत्वादवान्तरपदार्थो यो येन तिरोभाव तयापदार्थो योऽपि तत्त्वमिति न भावनस्य विशेषण
तयाभावानन्तस्यात् किन्तु प्राथमिकक्रियो यदि विशेषणत्वस्य भावनं प्रतिविशेषणत्वं स्यात्
वं वस्तुतस्त्वात् दिने तात्पर्यतः । यदि च भावनाक्रियायाः दर्शनापत्तेस्त्व मिति योध
ल्लादेः कथं तत्त्वानुपपत्तिस्तथैव एकक्षणव्यवच्छेदेन कर्मत्वं हि तद्भावनिष्ठमेव कथं तत्
त्वं तत्साधनत्वात् नवक्षणपदार्थस्य कर्मतासंबन्धेन दर्शनक्रियां प्रतिविशेषणत्वमस्त्विति वाच्यम्

१५
१८

नामार्थधात्वर्थयोर्भेदसंबंधेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्. एवमपि तिङः कर्मत्वाऽनभिधाने
नद्वितीयापत्तिरत एव एवंचकृगपदात् द्वितीयाप्रसंगएवमपि लटः शत्रादेशप्रसंगेऽपि न हि ल
टः शत्रादेशो द्वितीयापत्तिप्रतिबंधकः। किंतु कर्मत्वाऽनभिधानं तच्चात्र नास्तीति भावः। योक्त
भेदप्रसंगादिति। एतच्च व्यवच्छेद्यबोधजनकं लोकवाक्यं न यथान्यं तत्र स्थानस्थादित्यर्थः।
नन्वभेदैकान्वयादेसंबंधे वाक्यं साकांक्षं द्विभागेनायास्यादिति तेभिन्नत्युक्तौ कथावाक्यतात्र एवं वि
छिद्यपाठे साकांक्षत्वे सत्येकार्थप्रतिपत्तिकर्तृत्वे वाक्यमिति तदर्थात्तत्राशेष धावनानु
कूलेत्युक्ति मन्मग्नकर्मक दर्शन प्रतिपादकत्वस्यात्र सत्वादत आह. उत्कटेत्यादि. त
नन्वयापत्तेरेवेति। क्रियायाहृत्यादितं भिन्नत्ववत्तदृश्यमानस्य भावनानुकूलत्वेति विशिष्टमगस्य
वापत्ताम तत्र सति तत्रैवदर्शनं क्रियायां कर्मत्वं स्यान्नतु भावनक्रियायाहति भावः। नवत्तभिन्नस्या

श्रीराम.
श्रीशिव

व्यापारः कार्यमिति क्रियापादर्शने मन्त्रोऽभविष्यतीति वाच्यम्. सर्वनाम्नाप्रधानपरामर्शक
त्वेन भवन्मते धात्वर्थक्रियायाभिन्नेऽबलत्वेन तस्याः परामर्शासंभवात्. एवं च कार्यव्यापारान्वयि
त्वे आख्यातार्थबोध्याभावप्रसिद्धो भवत्समानकार्यतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वेनाभावात्. किं
च भवद्गुरुमीतिव्यापारार्थभावनाप्रकारकप्रथमान्तार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्य सर्वजनानुभव
सिद्धस्यानापत्तेः भवन्मते धात्वर्थतदर्थभावप्रधाने इति मे गुरुचार्याश्चेतनविनोदायापत्तिरुक्ता
ना. स्वमतिकल्पनमाह । किं तु इति । भावनात्वावच्छिन्नेति भावनात्वेनावच्छिन्नाया समानाधिक
रणाया विशेषणतया भावनान्वयप्रकारता निरूपितविशेष्यतेति यावत्. ननु केवलनञ्
गमात्रस्यैव तत्समर्थनया ऽन्वयबलात् तदादिनीकाप्राप्तिः कर्मतासंबंधेनान्वयेऽनु भेदसंबंधेनान्वय
संभवात् कोदोषः आख्यातिभावनाऽनुकूलत्वसंनिविशिष्टस्य कर्मतासंबंधेन दधिक्रिया

(18)

पामन्वयेनु न मृगपदार्थच्छिन्नीयापत्तिः । मृगपदस्य कर्मत्वाख्यार्थबोधकत्वात् । नापि नामार्थप्रा
त्यर्थयोर्भेदसंबंधेन अन्वयनियमोऽन्नान्वयस्य स्यावसरः नामार्थस्यानन्वयात् । अत एव
अत्याममेवेत्यादौ तथ्यं तण्डुलपचः प्रभाहत्य स्तोकपदनिमित्तिवेत्लनीका भिन्न घटस्य कर्मत्वा
न्वयविवक्षायां नीलं घटं पश्येति प्रयोगानुपपत्तेर्भाष्यसंमते कर्माकांक्षाव्युत्पत्त एव । द्वितीति ।
द्वितीयार्थस्तु भावनक्रियाकर्तृत्वापन्नस्य मृगस्य दर्शनक्रियायां कर्मतयाऽन्वयेनु न काप्य
नुपपत्तिः । नादृशक्रियाकर्तृत्वापन्नस्य कर्मत्वमित्यस्य भावनक्रियाकर्तृत्वनिरूढप्रकारता
निरूपितविशेष्यतावच्छिन्नाधाकर्मत्वसंबंधावच्छिन्नादर्शनक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपिता
प्रकारतानच्छिन्नमित्यर्थः । एवं सति तण्डुलः पच्यतेत्यस्य कर्मत्वसंबंधावच्छिन्नतण्डुल
प्रकारकशाब्दबोधापत्तिवारणाय भेदसंबंधावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशे

श्रीराम.
श्रीशिव.

व्याप्तासंबंधेनान्वयेऽभावप्रत्योपदर्शितेर्विरहो व्याप्तासंबंधेन हेतुत्वमिति यः; कार्यकारणभा
वः साधितो योऽपि न । तत्र येदसंबंधावच्छिन्नतामानिरूपकारणतावान्त्वविशिष्टप्रकारतानिरू
पितविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वं तन्नैव कारणतावच्छेदकः । तेन एव पदे कृपा लता । एतादृश
विशिष्टबुद्धेर्निष्टव्याप्यतावाहितो यज्ञनत्यादि प्रागपदार्थद्वितीयापत्ति: संभवति यत्र प्रा
तिपदिकार्थविशेष्यतया ~~[illegible]~~ कर्मत्वस्यान्वयबोधन्दा तत्रैव कर्मत्वपविकाशियनिरू
पितवीकारता: प्रकृते तु न स्यात् लगितपापात्रेमन्तस्वभावादिति । तत एव वैत्र: यथ्वेन दृष्ट
तत्कर्मत्वसंबंधेनान्वयबोधनवत्योक्तव्युत्पत्तिरूपनवविनयेऽसंबंधावच्छिन्नप्रकारतान्
प्रकारकरणाद्बोधस्यात्प्रतिबन्धकाभावतदापत्तेर्भावोनर । तदुक्तं संपत्तिवैत्रो यथ्वेन दृष्टादो
वविमलन्वयविशेष्यककरणबोध: प्रतिबन्ध: यत्र तु पर्वतेन्द्रमस्तापंपापावक: यत्र मधार्मिकइ
त्यादिप्रयोगस्तत्रालीनस्याध्याहारेण तावकवदार्थस्वेनादान्वसंबंधावच्छिन्न यत्र मधार्मिकनि

10

अथ प्रकारान्तरेण निरूपितविभ्रमे अस्त्यादिना होमवत् कर्मनामत्वं येन द्विविधा क्रिया कर्मत्वसमानेन द्विती
या परिमितिर्नैयायिकानां सामान्यतं तत्समवेतसमभावस्य समवेतत्वात्ताया कार्यपादानादिति ।
इत्थं च कर्मीकरणस्य सापेक्षत्वे च इतियोध इति प्रावीणे: कर्मार्थ्यात समभिहितविभावना
विशेषक एव बोधः स्वीक्रियते न द्विविधावतोदम: तद्गतात्मनः प्रतिमिति कर्मभाष्येण । अथ
हरस्यान्न भवतिदृष्टान्तेऽत्र इत्यः पुत्र इति भिन्नार्थत्वादित्युक्तं तत्र अन्तेऽत्र इत्यत्र भिन्नार्थक
त्वं करणव्यापारयोर्भिन्नार्थत्वेनोपपादनीयम् । पूर्वापरीभूतं तत्र कर्मके धात्वर्थ करणव्यापा
र इति योधः इत्यन्ते पुत्र इत्यस्य अन्यापारजन्य पुत्राभि[illegible]कर्मकेच्छात्मकः करणः आद्यबो
ध इति । एवमेव सर्वत्रोप[illegible]पादनीयम् । तदर्थस्य देवदत्तादिपदार्थस्य । सकर्मकधातुस्थले
फलव्यापारयोर्व्याप्तत्वं च स्यात् कर्मकथात्वमपि भवतावक्तव्यमिति तत्रापादयितुमकर्मक
विशेषे बोधं प्रक्रियामाह । धने तरुपतीत्यादिना । प्रतियोगितावच्छिन्नेति । सामानाधिकरण्य

श्रीराम.
श्रीसीत.

नाशसामग्रीसमवधानं नाशस्य या सामग्री नाशानुकूला सामग्री तस्यामेवेतन्मे कल्पयिष्यति ।। एते
नाशसामग्रीरूपस्य व्यापारस्य सत्त्वात् दुःखं भवति तथा च नाशसदृशानुकूले प्रतियोगित्वविशिष्ट
सामग्रीव धात्वर्थ इत्युक्तम् । कृते व्यापारतावच्छेदकविधेयताकत्वे नित्योपपन्नत्वे प्रतियोगित्ववि
शिष्टत्वेति । इदमुपलक्षणम् । कश्चित्तु वहिर्नदेशसंबंधानुकूलो व्यापारोपि धात्वर्थः । अत
एवोत्पत्तिकाले न धं तद्दुःखं भवतीति शिष्टानां गमनप्रयोगः संगच्छते । केचित्तु मते
नाशमात्रं धात्वर्थः । तेषां मते नाशो उत्पन्नो नाशस्य नाशाभावेन नष्ट इत्यादौ कर्तार्थक
प्रत्ययानुपपत्तिः । यन्मते तु नेत्याहुः तत्र एवेति नाशसामग्रीरूपव्यापारस्य धात्वर्थत्वादेव । न
स्यात् । सामग्र्यास्तु इति प्रयोगः स्यात् । यत्तु नष्टस्य प्रत्ययार्थस्य तत्कर्मकत्वेनेहवाच्यत्वं स्य
देवि व्यापारतावच्छेदकविधेयताकत्वे नित्योपपन्नत्वे प्रतियोगित्वविशिष्टत्वेति । इदमुपलक्षणम् ।

20

श्रीराम । श्रीशिव ।

२९

कविद्यमेहिनेदेशसंबधानुकूलोव्यापारोपिधात्वर्थः । क्तान एवोत्पत्तिनिरूपकेन घटनगदृहमवनीति
मिच्छासंदेशस्वेभावप्रयोगः संगच्छते । येषां तु मते नाश्रमात्रं धात्वर्थः तेषां मते नाशेऽडत्वेनैका
श्रयत्वकाभावेन नवद्वयादे कर्तृत्वप्रत्ययानुपपत्तिः इति प्रयोगद्दाति । कालेऽरूपस्यप्रत्यया
र्थस्य सकर्मकस्य लेह्वादकर्मकस्य लेव्यापारस्य एवान्यपामरुपगमादिति फलेऽनेनावच्छेदकसं
बंधेन फलेऽनानविकरणत्वाश्रितत्वं व्यापारनावच्छेदकसंबंधेन व्यापारस्य पत्तेनगौभयवाचके
धातुः सकर्मको भवतस्त्यथा त्यकर्मकः । प्रथमेन फलेऽनावच्छेदकसंबंधः प्रतियोगितेव व्या
पारनावच्छेदकसंबंधावस्तुनादत्तदव्यापारस्यान्नयमित्यनौपपदः ज्ञानात्यादिसकर्मक
धातूनां भयपावफलेच्छे चिगो ताऽसकर्मकत्यमिति नैयायिकावदंति तेषां मतमसंमतम् इति
सिद्धर्थ चितं तेषां मतप्रयोग [illegible] अपवृक्तिपामाहे । देवदत्तो जानातीत्यादिना । स्यानेऽधापन
फलेऽः स्थानानफलेऽः हृच्छान फलेऽनत्वेत्वाद्यर्थः । अंतनः गतेबस्ताधां व्यापारानरत्वा

श्रीराम॥
श्रीशिव

[illegible]

त्वत एवं मनो ज्ञानानां तु उपपद्यते। एतदनुसंधानाभावे त्वाभवतां कालान्तरभ्रम: पर्यायेण
तत्संगात्तु कुतो ज्ञानकर्मणां यावदेवं ज्ञानानां त्वयं हि तेन· धर्माधर्मौ ज्ञानानामित्यादावनुपपत्तेः
। तत्र हि धर्माधर्मौ कर्मलीयतेऽतो तयोर्मध्ये वनितां तत्कारणत्वात् पादकं तस्य पक्षे ... कृप
ज्ञानेन संबंधितत्वेनाभावात् पादकस्य ज्ञानकर्तृत्वं तस्य पक्षे ... ज्ञानेनाभिव्यक्तेः पदवी
त्यादिपक्षे विशिष्टिनवष्टकौ धातुस्तनोविहिता: इत्यादवस्ते गामणी: संज्ञो पततु ... उपा
दान संगत्या तन्निबिन्नक विकृत तानां तु योतक भित्याह· तत्र त्यो नेत्यादिना· ननु
सक्कृड्ड विनिवृत्तिन्त्यादे ... तनोऽभवको योऽनन्ताह· कर्मार्जनेति। तन्मया ... ऽवधा
रणे· तत्सर्वेति। तनदर्जवि जवक प्रतीति वस्तुपो बदितेन त्यकृपं यत्नात्मवर्तिन हृदनेनकसत्या
र· यथा कर्तनिवृत्तिर्यादि। तत्र· कर्मकृतिच्छदुष्टार्जवानि· कृतेन्यापातकोऽसितिनि ... नसो

श्रीरामः ... ३ ॥ ४

२१

७

22

प्रवृत्तिरूपस्य द्योतकत्वरूपनं स्योत्पत्तिकत्वमिति बोधयितुमाशंकते। नन्वेवमिति। कामि
वा इति। यागादिसन्त्वेपि फले साधनत्वानन्वयात् फले साधनत्वस्य द्योतकतावां कामि
वानः कर्मणा इत्यादि। तोलकर्त्तारि त्यप द्योतकता यते तादर्थ्ये विवक्षा। तत्र फले व्याप्तिव
रत्व व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात्यागः फले समवायित्वं कर्तृत्व व्यापारस्य तु धातुवाच्यत्व
कल्पनम्। एवं व्यापारान्तरस्य कल्पने न तन्मिद्धस्य कल्पनेन सौकर्यं जायते इति बोध्य
म्। तद्व्यापारः प्रधानत्वेन तद्भुक्तनिष्ठः। तित्तकोऽतो मादृशं वा विवक्षितमिति। यद्वा
फलमात्रस्यैव धात्वर्थत्वात् व्यापारविवक्षायां तत्र व्यापारान्तरं कर्तृगतं व्यापा
रान्तरस्य कल्पनमिति तात्पर्यमादिति। एतेन तदर्थानां द्योतकतावां व्याप्तिवादो दर्शि
तः स्तादिपदेति। कर्मकर्तरि विधावादाविति फलेवे पदादिपदं तद्ग्रहणम्। तत्र कर्मा

श्रीराम
श्रीशिव

अन्यपदार्थमाह, सामान्यविशेषेति। यद्योविनाभिन्नोऽन्योविशेषंदर्शयति। तदन्यभेदेति। अ
न्यभेदधातुसमभिव्याहृतपदः अन्यान्ययोगव्यावृत्तः संभवः अन्यथाप्रकारभावादित्याह। भाव
साधनतो न विधिनाधिकरणभावकर्मतो निष्पन्नेन विहितत्वेऽपि तदर्थधात्वर्थे वाभिन्नेन विधेयो
ऽयमन्यसयोग अन्यत्वरूपः। ननु अन्यव्यापारको धात्वर्थानुवृत्तिपाठात्; अन्यव्यापारोऽभयथाव
अन्योऽन्यत्वदर्शनं वेधातो उभयथाव अन्यवादिनेऽत्र यामतं भिन्नतनीयं तदर्शनं यास्यार्थं स्वय
सीनमुक्तिं यथानुगतं जित्वा दोषापादार्थवत्तीन नेव अन्ततमिदं त्रिंशीनमतन्त्राह। अप्यवीति।
धातो उभयथाव अन्यस्यार्थवत्स्वविधायावद्यस्यवद्यपत्तानं तत्रं भिन्नतनीयान्यवादिविशति
पतितव्येन प्राप्तार्थवत्तीनरववशिष्टजिरालोदयान्न निरूपणामेवादो तद्भिन्नभावः। व्याया
नयाधित्वभिन्नस्य व्यवस्थापयतीत्यन्यान्यथ। नेडोपेतदिति। तत्रपतनमीयथावस्थांनपदेन

नगादिशब्दस्य मगुरुसंविज्ञानपक्षे श्रीहरिनामकस्य सगुरुदापस्य धानुपपन्नत्वं द्रष्टव्यम्। प्रभा
करादीनित्यादिना प्राचीनमतेपादिप्रसंग्रहः तन्मते व्यापारस्य धात्वर्थत्वेपि भावनापदवा
च्यत्वं नास्ति यत्तत्तत्त्वमतमिताशेषाश्रितमपरत्वेन व्यापार एव भावनापदप्रतिपाद्य इति प्रदर्श
नेन यत्नत्वमिति बाधुनिकनवीनमिति तत्त्वमिति भावः। प्राभाकरमतानुसारेणाह कृत्यादिरूपं नाख्यातार्थः नहि बन
कर्तृत्वोपस्थितिवादशक्यत्वात् किन्तु कालसंख्ये। कर्तृत्वं लभ्यत्वात्। वैयाकरणास्तु नैयायिकप
तीत्यादौ धात्वर्थस्य पाकगत्यादेः स्वजनकयत्नेमत्याश्रयत्वादिसंबन्धेन प्रत्ययमात्रार्थप्रकारक
त्वं तस्य वा प्रत्यर्थभावनां प्रति प्रकारत्वं भावनाविशेष्यकशाब्दबोधः। नव्यमेनः पश्यन्ते तत्त्व
तत्त्वमेवमेकत्रकारकः स्वव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वं संसर्गेण्यवधेयोत्पादनेत्यन्वयस्तिप्रत्ययव
तवेनामार्थधात्वर्थयोरन्वयबोधः स्फुटमिति स्वीकार्यमिति रूपं धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थप्रकारक

धात्वर्थे भेदसत्त्वे येन नामार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रत्युत्पन्न इति स्वीकार्य तन्मात्रदयसंसर्गे नामार्थवि-
शेष्यकोऽपि नाऽसौ इति स्वीकार्य इत्याशयात्। तत्र हि नत्वेवं धर्मिस्थयाऽऽकाशान प्रकारकत्वान्वयत्वसंसर्गक्या-
न्वयबोधोऽपि न त्वापत्त्यभावेऽभेदसंसर्गकधात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकान्वयबोधो व्युत्पन्न
इति स्वीकार्यमिति भावः। अत एव नञ्नामार्थतत्पानामार्थयोरभेदेनान्वयबोधो व्युत्पन्न इति व्यु-
त्पन्नत्वेन त्यागस्य यजतेः संभवादित्याहुरन्ये न विना तेऽप्यभिजनस्य त्यागे नाह प्रभाकरनाहीति ।
व्यापारो भावनात्मैवोत्पादनेत्यत्र ते निरुक्तिं लिङ्गनिर्देशो विशेषस्य स्त्रीत्वात्सर्वनाम्नामुद्देश्यविधे-
यान्यतरलिङ्गत्वस्य दोषत्वं हि यत्ता नञ्निर्दिष्टे स्त्रीत्वादोषकृतोदयत्यादिविधिप्रयोगात्स्वेच्छातो ;
न घटावकता। भावनाऽऽत्मावकता। एतेनोभयमतं खण्डितम्। ननु व्यापारो भावनाऽऽत्मैवोत्पादनापि वस्ता-
स्तु नेत्येव कुतो नेत्यत आह व्यापारेत्यादिना व्यापारस्वीकारादेव ।

३१

२४

सर्वांसि घटादि। तत्र एव तत्र धर्मप्रकारकसंशयानुत्पादकनिर्वाहः। न त्वस्य स्वसंकान्तिनस्वति। नवेत्यादि
ना। एवं। कृत्स्नानत्यादीनां। गौनवेति। नानात्वादित्यादिः। नैयायिकरीतिः। नैयायिकस्य कृत्स्नत्व
स्यात्स्यात नो व्यापकतावच्छेदकत्वसाक्षिकातीति कृत्स्नत्वे ध्वंसकथनरूपा सेत्यर्थः। ननोः व्यापकतावच्छेद
कत्वं व्यापकतावच्छेदकत्वयोः विवरणादिति। तत्र व्यापकतार्थस्वविवरणादित्यर्थः। यत्तार्थकत्व
नोतिना विवरणादिति भवकृत्स्नरेवासंगतेत्याह। इत्योग घटीत्यादिना। तथाव कृत्स्नो व्यापकत्वप्रको
ग अत्र कृत्स्नत्वे वस्तुत्स्नत्वेन स्वविशेषत्वेन वतिपेनत्वा नापि व्यापकतावच्छेदकत्वमित्यभावः। तत्रेदं
व्याह। कृत्स्नानत्यादीनां पदानां व्यापकतावच्छेदकत्व कृत्स्नत्वेनापेक्षापाव्यापकत्व स्वव्यापकतावच्छेदकत्व
मेवोक्तिमह। तत्र एव व्यापकेन व्यापकसामान्यार्थकत्वेनाविवरणं संगच्छते। कृत्स्नान
त्यादिनावोपलक्षणम्। तत्र एव तत्रत्वेन प्रपवतीत्वात् देविवरणतावृत्ते व्यापकत्वेन व्यापकतो ते

श्रीराम
श्रीशिव

साध्यत्वे। व्याप्यव्याप्यत्वे। द्वितीयास्यादिति। धात्वर्थफलाश्रयत्वस्य द्वितीयार्थत्वनियमे
न फलस्य तत्त्वात् व्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वाविशेषात् मते तु परत्वाफलांशसंसर्गतावच्छिन्नद्वितीये
तिभावः। ननु पच्यते पितृपाद्यो ह्रियते तदार्थं कांजितस्याति। न वेति। नैयायिकैकदेशिमतं
जितस्याति। फलानुकूलव्यापृतिः। तद्धात्वर्थीयतिविशेषणानकलकत्वं हितलयमितितेशब्दानन्तर
मतिव्याप्यकत्वादिति स्वस्वव्यापारध्यानैव सर्वैधा क्रियाजनकत्वरूपफलानुकूलत्वादितिभावः।
नन्वेवं तन्नैयायिकानकांतरव्यापाराजनधीनव्यापाराश्रयत्वरूपत्वात् व्याप्तत्वात् स्वतंत्रः कर्ते
स्वतंत्रादयस्यात् अपस्यपितृत्वं तदापयाफलसंसर्गतावच्छिन्नद्वितीयापत्तिः। तत एव स्याजीय
वतीतिप्रयोगोपपत्तेः। तदुक्तं फलानुकूलमिति क्वचभाध्ये प्रधानेन स[...] स्याजीवनतं आय
यावेच्छतं नाकं प्रधानतः। कर्मीकरणं स्थापते कर्मीप्रधानमिति। वस्तुतस्तु फलानुकेतुसंनिहिते

२४

५
२५

॥ [illegible]

हि तेषु करणीभवत्स्वविवक्षितत्वाभावतीति। एवं व्यापारस्य स्वातंत्र्यविवक्षानदानस्य करणत्वं नदान
निर्च्छाव्यापारे व्यापारवत्करणनिरूपकोऽतत्र वाच्यमेवेत्यत आह। नापि द्वेति। स्वार्थकर्तृत्वेति
नवनीतवत्स्वादिष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः मपि प्राप्तावधारणात्तु कृत्व व्यापारादिवावकनपानाद
२५ त्यादिकूपफलव्यापारवावकत्वादितिवाच्यम्। स्वच्छ वननाव च्छेदक धट काअका
ति भेदित्त्वेन फलस्वविशेषितत्वात्। तत्संभवतीति। व्यापारस्य धात्वर्थत्वे उक्त
स्यार्थस्य नित्यं कृतकृत्यस्य तथा तत्त्व वस्य पातत्संभवादित्यर्थः। तत्स्यानमत्यमिति। सकर्म
कत्व प्रकारकबाधात्तिकत्वं च लाविबबवान् पव्यादिधातू तन छन्नित्येनोपादायतत्तद्र्य
नमत्वं सकर्मकत्वं नन्वभिन्नत्वे कर्तृत्वाव्यभिचारितार्थः। एकस्य पचा तव धातो: व्यवदीप्तावकर्मकः
मपि स्त्री ग्नौ सकर्मकः। ननु त्वस्त्रोऽकर्मकत्वापत्तिमात्र करणेन कर्तृत्वंन्दपमाणोर्थस्य कोमहत्त्व

श्रीराम.
श्रीशिव.

व्यापारस्य व्याप्यत्वादिना मीमांसकस्य मतं नैयायिकविशेषस्य मतं खण्डयन्नीयत्वेना
भिमतं तत्राप्यनित्यस्यादितीयमापाकर्तुमाह तत्परे इति. अपरा इति. पूर्णो [illegible] नीत्या ता
धयित्वा मानो गोरस [illegible] त्वं विषयकार्यपावेक धातुसमर्मिभ्यां तोयेविषयार्थरूपगौरवं
मित्यविशिनष्टीयप्य पहातान्नैयायिकोक्तम्. प्राचीनमये नोधिकोक्तम्. नवीनैः प्रम
येति व्याप्त्यां तायाः स्वीकारात्. भत्पाने मा त्रीपवेस्वत्रवेतत्कतपाप्यता [illegible] नया ताय
क्रियांदातानतमासानः तस्यतत्वामावसंपादकरणानेन्दुपार्थः तस्यापत्नेः संवंधीमात्रः
मातृत्वेपीति. गोरसत्वेऽपीत्यर्थः. तत्संभवादिति पुत्रैकर्भितो पव्यनेत पदुलेट्टत्वा दोने,
कर्मणीत्यस्य वक्तितार्थत्वात्. ननु गौ किकं दूधानमाह. नहीति. तक्षिकमन्यन्तदुहनी
यत्. तस्य एव. उक्तनीत्या धातूनांफलव्यापारानेभयवाचकत्वोदयेति. फलेत्यादिनविशि.

२५

गा ढ ३ ५ ८

उपनयनं कृतं व्याख्यानं त्वधर्मं स्वाध्यायमित्यर्थः । नातः कर्थे तं न कर्मकत्वं शुनतयोपपद्यते
कर्मनित्य नकाना स्वोप पत्वं ते क्रियते कदृत्वा देते बाह्य स्य त्पादि कृत्व्याख्यान व्यक्ति कतरापद
सोऽत्र पत्येकर्मत्यादि ति भाव ः । कृतं तत्पते दृ ति कृ अविहितं जन्यते दृत्यर्थः । धटा वेतित्यादि
ति । धटमात्र वेतित्या भा वा दित्यर्थः । यत्र पदजना व्याख्याने जन्यता न्यत एव च्छेदक संबंधेन क
र्तृकर्मभि भ वता धात र्थ पदं धा तुना प्रति पाद्यते तत्र क्रिया पा: कर्त्रस्पत्वं व्यवहारानाः यथा
दत्र धातुना · त्वं हि कृतं नाव च्छेदक विषयता कर्मनि ष्ठ तान कृपं व्याख्याने जन्यताव च्छे
दक तमपा येन कर्तृनिष्ठं कृतं प्रति पादयति एवं यत्नस्या दिवो ध्यम ः ६ एव धिति ।
कर्मव त्वा धातुनो येन कर्तो ते उत्पत्वतु कृतं व्याख्यानाप्रकृत्यस्थीकारे दृत्यर्थः । नानाती
त्यादेजिति । त्वादिनाग म्यादिपनिग्रहः । विषयावच्छिन्नेति । विषयसंवद्धेत्यर्थः । इदं स्वरूप

षट्कारकेषु दुष्टेन कर्मत्वव्यवहार

श्रीराम.
श्री शिव.

मावनरामं गात्रकृतव्यापारस्यैव तदर्थत्वात्। अन्यथाऽकर्मकत्वापत्तिः स्यात्। तादिपदेन संयोगस्य परिग्रहः। अन्यथा उभयोः हीन संयोगमात्रार्थकत्वे। सकर्मकतानापत्तेरिति। फलव्यापारयोरुभयवाचकत्वाभावेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसक- र्मकत्वाभावापत्तेरित्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। गमिनानार्थानुभयार्थकत्वं व्यवस्थाप्य पाश्रयत्वे घटः स्वयमेव गामी गम्यते स्वयमेवेत्यस्यापत्तिः। न्यायास्यावियोजदर्शनं पराक्रि- यान्तरव्यवच्छेदेनेति प्रयमककृत्याभिप्रायेण तत्क्रियाव्यवस्थायां त्यज्यते तां च द्वैतेन प्रकल्पिते- ति। द्वितीयेकल्पे तु नानात्वे: एवं चेतनानार्थकत्वे विपूर्वो न्हृद्नी कारि हैंव क्रियाकर्तृत्वस्य त- त्वेन कर्मवद्भावस्य न प्राप्तिः सकर्मकस्यापदन्यर्थे तु तेनानात्वं व्याप्यकर्मत्व- दर्शनेन समानाधिकरणटलो केवलकर्तृत्वाभावापत्तिभावनं मानसीयैव। एतेन नानार्थत्वपक्ष- तोनानात्वकृत्व्यापारविशेषकरत्वादयो प्रदर्शितकर्तृत्वं [illegible] मनसि [illegible]ति।

28

त्र गमन सौम्य स्पर्शनिसंज्ञा ऽ नन्ता श्वानेनेन यथा संकात न्येवे नानविनिक्ष्य निवं । सिद्धांत : । त्र
वै पायन नहीं सिद्धांत: । त्रयं भाव: । कर्मिय न्यकर्मलो निस्क नेत् ; व्यक्तिय दृष्ये वास्तु थानो नेक
य इति कृत्वा थानो निष्पस्यान्तु त्व स्याथानो की व्यक्तिपयान्तु व्यक्तिपयान्तु व्यक्तिपदृष्टपर्यस्वक
न लोपि कृन लोभ्यांतु व्यक्तिय कर्तृत्वीय वर्गकस्य लोभे कृते ऽ निति व्ययमानं कृषिपदं कर्मस्व
क्रियको आथान्तु लदीयकर्मलो लोभार्थमिति । तत्र कर्म स्यक्रियकत्वं कस्याति कस्य नेति
दर्शयितुं कर्मत्वां विभागमादो कआति । इष्टित मिति । कांस्ये प्राप्ते विशेषेति । धात्वर्थव्या
पारजनननार ब्राह्मणस्थि नापादरणी लनाकर्मलोल दवे तथा व्यापारो स्पस्पजंननं कर्मत्व
रूपावस्था पालादर न्यमेवपश्चात नेन कर्मियच्याय इति कृत्वि नोर्जः । इष्टितस्येव गेवियप्र
प्रदर्शनं हि निलाइष्टित कर्मायेन्यानी प्सितको [illegible] नेष्ठोदासीनयो: कार्यसंपत्तितंत दर्शि
प्रावेण । येत्तु न लुन येना न विड क्षेत्र न भीय: संभवति निर्वर्त्यो दीनां स्वरूपनिर्णीको ऽ त्रेम विप्पयेति ।

श्रीराम।
श्रीशिव

तथा च कर्मणि गतो यो विशेषो व्यवहारप्रयोगस्तत्र प्रयोजकव्यापारार्थकतो धातुत्वस्य कर्मणः कर्तृ
त्वविवक्षायां कर्मवद्भाव इति सिद्धं तदेव स्पष्टमभ्यो भवितुमन्यप्रवृत्तिनेत्याह। न हि पचि
त्यादिना। अत्रेदमवधेयम्। कर्तृनैयायिकमताचार्थकत्वेन कर्मवद्भावानुपपत्तिर्वाच्या सा
च व्यापारार्थमात्रपदादिकतत्व्यनुकूलव्यापारेणेदन्ताप्रावीनमैयायिकानुसारिभिन्नवेव
तेन तद्रतेषामपि मतेनानुपपत्तिः किं च फलव्यापारयोर्मध्ये कार्यान्वयितावारणं मैयायिकैः
स्वीकारात् कर्तैनेयपि साध्यत्वापत्त्येविषयताविशेषानुकूलव्यापारत्वावच्छिन्नत्वात्स्वाः
कर्मणि वृत्त्यानुपपत्तिः अतः कर्तृनैयायिकमते त्वत्रागमनवलोकनं च तदेव
तेषामप्यमात्रप्रतिपादकत्वादनौपाद्यत्वस्य क्रियाफलविशेषानुपलम्भमात्रत्यत्वरूपत्वे
स्वफलत्वेन तद्भवतामभिमतत्वेन नव्यमते कर्मणि क्रियाफलतोविशेषवद्व्यापारत्वेन तत्र क्रिया
कर्मस्याद् इति पश्यो व्यवच्छेदः तत्र कर्तृत्वेन क्रियाफलतो विशेषवद्व्यापारेण तत्र क्रियाकर्तृ

२७

एवं च पक्ष्यादिकर्तृकक्रियाफलस्य स्वाश्रयस्योपलंभात् । तत्र कर्तुः स्वाश्रितक्रियाफलसंबन्धवत्तानोक्तिस्या
दित्याव्यम् । एकीयमतमनन्वयेन तत्पावस्तीनाम् । अतएव हन्तिसा केचित्तद्दर्शनेयं तत्क्रियानन्त
याव क्षिपतेति प्रदर्शितमन्तउक्तः क्रियावच्वस्यानत्वेऽर्थे शब्देनैव प्रकाशितता इत्यनेन कर्तृत्वं
मात्रानुसारित्वम् । शब्दैः एवं तत्र विशेषप्रतिपादकत्वदैः पक्षोक्तान्यतमस्य तावच्छेदकसंबं
धेन कर्तृकर्मोभयसाधारण्यानुवाच्यमफलं भवतित क्रियायाः कर्तृत्वमिति । यत्तनु न
तथात्वं क्रियायाः कर्मस्थत्वमिति । एवं च पवन आनुप्रतिपादस्य विक्लित्तिरूपफलस्योक्तान्यत
तावच्छेदकसंबंधेनोभयसाधारण्यापितिपव धातु ; कर्मस्थक्रियकत्वं । नव कर्मकता नक्षिप
तरूपादिव्यंस कर्तृकरूपे तन्नाचस्य विकृतरूपफलस्य व्यापारेऽन्यतमावच्छेदकसंबंधः
स्वरूपसंबंध एव वाच्यः उभयोरान्वयिता संबंधस्य रूपत्वात् । एवं च ज्ञानावच्छेदकसंबंधेन
फलाश्रितत्वेनतानुमोदे क्रियारूपस्य व्यापारस्यापि ध्वनित्वेन कर्पणतो ; पार्यन्तनाभाव; । यदि व
स्वगतत्वरूपादिव्यंसंस्यैवमस्मिन्नवच्छेदकसंबन्धेऽनुयाने तदाफलसामानाधिकरण्यात्

श्रीराम
श्रीशिव.

[illegible]

तदवच्छेदकसंबंधः स एव फलव्यधिकरणव्यापारबोधकत्वमित्यत्र व्यापारे फलवैयधिकरण्यं तु फल
तावच्छेदकसंबंधेन यत्फलानधिकरणं तन्निरूपितव्यापारतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधे
यत्वरूपम्। व्यापारतावच्छेदकसंबंधस्तु न फलतावच्छेदकसंबंधः। किंतु समवायो वाऽन्यो
कोऽपि विलक्षण एवेति तेन संबंधेन फलवैयधिकरण्यस्याक्षतत्वात्। उक्तं हि भाष्ये ऽन्येत्वां
मतं न वक्तव्यस्य भावकानां कर्मेति क्रियापाः ज्ञानिरस्तीति। कर्मेति कर्ममात्रे स्वेति लीला
फलव्यापारयोर्भयवाचकत्वं धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वं कर्मस्पृक्क्रियकत्वं वयवायवत्प्रकृतीयं
त्रयमेवाधिकरणं फलस्य धातुवाच्यत्वं व्यवस्थापितं न दृष्टान्तत्वमव्याह धातूनामिति
त्यादिना। स्वजिगमिषोर्वति। इदमुपलक्षणं धातुमात्रस्य। पर्यायापत्तिः पर्यायवाचकतापत्तिः
रूपमापत्तिः व्यापारतावच्छेदकत्व मतेन। यदि तु फलव्यापारत्वादेः पर्यायवाच्यतावच्छेदक
स्वेन गम धातुवाच्यतावच्छेदकत्वमिति नीत्या न सर्वेषां पर्यायत्वोपपत्तिरित्युच्यते तथापि स्वजिगमिषोः
पर्यायत्वापत्तिरस्त्येव। तत्रैकधर्मावच्छिन्नस्य व्यापारस्य द्विविधफलजनकत्वोपपत्त्यात्। ननु स्वत

28

त्यागत्वे सति शब्दव्यापारजन्यत्वमुपलक्षणत्वं न च पूर्वविभागादेः स्वीकारीयते न त्यागेऽपि शब्दताव
च्छेदकधर्मैक्यस्वीकारापत्त्या परित्यागस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारान्यतमतया संयोगविभागयोः तत्त्यागगमधात्वर्थ
व्यापारस्य संयोगरूपेण संयोगविभाग इत्यस्य स्वविनिगमनाविरहेणानुमतशब्दत्वात् नचास्मिन्मते
फलस्य शाब्दबोधविषयत्वोपपत्तये द्वितीयादिकर्मप्रत्ययनाव्यवत्वं तस्य स्वीकार्यमेवं च स्वविभागयोः
परिग्रहत्वे सति त्यजनीति पश्च प्रयोगः तत्रागच्छतीति प्रयोगापत्तिरिति हि दोषाय नलस्यः तन्ना लिङ्
तीकार्थसंयोगनिष्ठजनकतासंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितव्यापारनिष्ठविशेष्यताशालिशाब्दबो
धे गमधातुसमभिव्याहारस्य तादृशसंबंधावच्छिन्नविभागप्रकारताशाब्दबोधे त्यजधातुसमभिव्याहारस्य
च तन्त्रत्वेन तस्य फलतात्वं स्वीकार्यमिति न दोष इति वाच्यम्, एवमपि गमनं त्याग इत्यनयोः पर्यायतापत्तेः प्रयोगा
पत्तेर्दुर्वारत्वात्। न वात्रापि भावार्थकत्वगुणादेः संयोगविभागयोरेकत्वस्वीकारेण तन्निरूपकप्रकारता
शाब्दबोधे तत्त्वधातुसमभिव्याहारतन्त्रस्वीकारेण तत्त्वकल्पने न पर्यायतादोष इति वाच्यं प्रकृतिप्रत्यययोः सहार्थं ब्रूतः
तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमभङ्गप्रसङ्गात् मंगापत्तेः। किं च सर्वत्र ... लोकार्थविषयकशाब्दबोध
ए जनकतामनीकल्पनानन्तधात्वर्थस्य ... विशेषणत्वस्य च कल्पनानन्तधातुसमभिव्या

श्रीराम.
श्रीशिव.

[illegible]

सकर्मकाणामिति । एषां फलव्यापकतां विनाऽऽस्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाकर्मक
त्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । ननु सकर्मकभिन्नत्वमकर्मकत्वं सकर्मकत्वं च द्वितीयार्थफ
लव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमित्येवास्त्विति चेन्न । एकस्यैवार्थभेदेन सकर्मकत्वस्वीकारस्याव्युद
पत्तेः । किं वा भुजिकेः सर्वत्रार्थकपालनावसने फलस्यैवानिर्देश्यः स्त्रीक्रियते तदसंगतिः स्यादित्याह मतमा
यामिति । अनुशासनानर्ह मित्यादिभोजनान्ते मत एव फलव्यापारोभयवाचकत्वादेव यदिवादिति । इदं धातुसा
मान्योपलक्षणम् । द्विमिति । द्विगर्थलक्षणं भाष्ये यावितिस्पादानात्सकर्मकाणामेवोभयार्थत्वमिति शंका
यास्तु नावसरः सत्यायामित्यादि फलनिर्देशस्यैव संगत्यापत्तेः । किं च तेषामपि धातुत्वावच्छिन्नस्य फलत्वाव
च्छिन्नं प्रयत्वमिति सामान्यतः । कश्चायं निरवयः तद्विषयत्वमादायरूपकमिति । [illegible] व्यापारो भावनेत्युक्त
रीत्या न व्यापारस्य धात्वर्थत्वसिद्धिः यत्नीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणदर्शनेन भावनायाः प्रत्ययार्थत्व
मेवास्तामिति । कस्यचित् [illegible] कालं भवादिति न तत्समानपदत्वात् फलमवलम्बनपतिः । नन्वित्यादिना । एवं [illegible] हेतोः
धात्वर्थत्वं सिद्धं न तत्र स्वाद्यो धात्वभिधेयत्वम् । विकृत्यादिति । यदि भावना प्रकृतिधात्वार्थस्तोन दातस्याः प्राधान्यं

[illegible]

3.0

स्यागमनमागमः प्रयोग इति यावत् । तस्मिन् सति दृश्यते ज्ञायते इति तदर्थः कर्तृत्वसकर्मकत्वविभा
गस्याविमर्शो पपत्तेः कर्तृत्वस्यैवोक्तेस्त्याह । एवमिति । एवं धातुः पचनादिक्रियायाः प्राधान्येपि स्वजात्यादकाले
पाके ज्ञानेन नवेति संशयो दृश्यते इत्यर्थः फलस्य धातुवाच्यत्वमावश्यकं तेनैव सकर्मकत्वाकर्मकत्व वि
विभाग उक्तादिशा कार्य इति तेषां भावः मीमांसका विवादश्रीजः धातुप्रकृतिकाख्यातमात्रार्थो कृतीत्यावश्या
कृत्यं वितन्वानयो न्यायवितन्त्वस्य कृतिकर्तृत्वस्य समभिव्याहारे विसकर्मत्वाकर्मकत्वादिव्यवहारो दृश्यते तस्य
तेनानुपपादनान्न्यते । प्रयोगः कर्तृभिप्रायस्येति सर्वनाम्नां बुद्धिविशेषविषयता वच्छेदकत्वोपलक्षित धर्मा
वच्छिन्ने शक्तेः स्त्रीकारादिति भावः संयोगेति । तद्रीत्या गमनस्यादृश्य संयोगफलकत्वात् स्थानापन्नेतिति । तस्म
ते फलस्यैव धात्वर्थपदार्थत्वात् । इत्यापन्ने तिति । तदा तादृशप्रयोगस्य सर्वानुमतत्वेनापत्तिर्न संभवती
ति भावः । नेत्युक्ते ति । फलस्य विन्मतेऽविलस्य धात्वर्थत्वमिति मतेन । वस्तुतो व्यापारमात्रस्य तद्वाच्यत्वशंका
यो व्याप्तोनमादिदिति । तत्र कर्त्रस्य कर्तृपदस्य कर्तृत्वपरत्वात् । नचैवं पचकादेवदत्त इत्यादौ सामानाधिकरण्या
नुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र कर्तृ र्तरीतिपरत्वात्स्यापि धात्वर्थपदस्ये कर्तृत्वपदत्वसमप्रवादिति भावः
तद्विश्चापन्ने इति । वो हेतौ यतो भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यमतः कर्तृपदस्य कर्तृत्वपरत्वं वर्तीनेन कर्तृ

गीताम·
गीरिव

यत्तु तद्धितेनोक्तेति तन्मात्रव्यवच्छेदोऽप्यापन्न इत्यर्थ इति तन्न भाष्यस्यात्र क्वान्तत्वात् तथा च पूर्वकालादिद्योतन
स्य धातुवाच्यत्वानुग्राहकं भावे इति क्तनित्याशयः ॥ करोतिनाख्यातस्य योऽर्थस्तस्य कथनाद्यावेनाद्या
यनाख्यातजाव्येति तदुल्लिंखत्युपाति । पचतीत्यस्येति । तदपि पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपि
·न्तो पिनामधत्वनि प्रत्ययाविति जन्यमानत्वापत्तम्यपः ॥ न च पचतः कृविवरणादिन्तं कल्प्यते इति धा
त्वर्थः । त्वन्मते संख्याकर्त्रोरभावेनानामाख्यातवाच्यत्वेऽपि कर्मात्तदर्थभावनायास्तदुपलभ्यते
संख्याकालयोर्विवादस्तन्मते विप्रकृत्यात् । करोतिनाख्यातार्थस्येव विवरणमित्यत्र कृतादि कृत्यसंख्या
व्यमपि लाघवं तत्र हि व्याख्यातौ क्रियावचनत्वेनोपलब्धं तत्रं कृतं स्यापयति क्रियावचनः पचादय इति प्रस्थानं
तत्रं पदेवोऽकरोतिनोत्सामानाधिकरण्यं किं करोति पचतीत्युत्तरं व्यापकविवृतिः भावनाया प्रत्ययार्थ
त्वाभावे तस्याः प्राधान्यं न स्यात्तदन्यमानत्वान्वयादिति बाधकमित्यर्थः । पचत्यादीति कर्तृमविवक्षेति
नाख्यातार्थविवक्षायामभावलाघवमित्याशयेन तत्त्वावच्छेदपचत्यादिमात्रे तत्तन्त्वयापत्तेविशद

३१

[illegible]

पतिस्त्वंभावदृत्यादिना। अर्थोनभिमितिप्रत्यक्षस्यार्थजिवप्रकाशनतानिरूपितविशेष्यताश्रयः एतादृशप्रत्यक्षत्वमि
ति प्रकारकज्ञानत्वाभावेनातिव्याप्तिः सत्त्वादित्यादिना। पक्षत्वमित्यस्य पाकं [illegible] तत्वामितिविवक्षणे [illegible] दर्शनादा
हननाद्वेति। कालान्तरस्थितमिति। कर्मणिति क्तादिति [illegible] नादिति शेषः। शीत्वेति। तन्न [illegible] स्थापयति
दोषशीलितात् [illegible] प्रत्यक्षमस्य [illegible] क्रियापापयेवान्वयो नामार्थान्वय [illegible] पादेकदेशो [illegible]
त्यर्थः। वक्ष्यमाणरीतेति। [illegible]
पापाः [illegible]
पासंभवादिति। [illegible] परस्परमन्वयासंभवदृ [illegible]
[illegible] नवेत्यादिना। तत्राहि [illegible] पजेनेति [illegible]
नद्रव्यपरत्वलक्षणनाम [illegible]
परत्वलक्षणं भावनेत्यागेन स्वर्गं भावयेदिति [illegible]
स्वर्गं भाव्यत्वेन भावनायां [illegible]

श्रीराम.
श्रीशिव

। [illegible] ।

ऽस्याः कुतो व्यापारोऽस्ति धात्वर्थो व्यापारो नास्तीत्यर्थः। एवं च यागजन्यफलत्वात्यागस्य चिंतिता
वतो धात्वर्थव्यापारे यो ज्ञानजन्यभेद इति तात्पर्यम्. उक्तमपदे तु यागभाव्य फलस्य स्वर्गभाव्यत्वादि
नाभावनाभेदाच्च स्वर्गयागकरणतान्वितत्वेन यागजन्यत्वं संबध्यते इति ने त्यं संबंध संभव इति दूषणानुक्तं
तथा प्रकृते विधायकस्य विध्यर्थे तिथौ च स्वसंभावादिप्रयोगसंबंधः कर्मत्वावच्छिन्नसंसर्गीयो
येऽक्रियान्वयोति संबंधतात्पर्यम्. कर्मत्वेन क्रियायामेव योग्यतायाऽन्वयवतो धर्मतः
नकारान्तं इत्याख्यातेन दूषयति. योग्यतेति। तामेव योग्यतामुपपादयति स्वान्वय प्रयोजकेति. स्वं भावः।
स्वान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमेव योग्यता ननु [illegible] तत्पदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न
संसर्गित्वं घटेन जलं माहरेति क्वचिन्न घटत्वावच्छिन्नसंसर्गित्व प्रतिबंधः सत्त्व
स्य फलत्वविरह घटस्य फलतायोग्यो विसंभवतीति बुद्धिरेतन्न स्वस्य योग्यतेन स्यात्. यदि च स्वान्वयप्र
योजकरूपवत्त्वमेव योग्यतादाबुद्धिर् स्य फलतायाः संभवादन्वयप्रयोजक स्य बुद्धिरेतन्नस्य स्वको

श्रीरामचंद्र [illegible]

(३१)

३२

[illegible]

नत्र भत्स्वस्यपायौपः कर्मीगेन भावनायात्मान्देवेत्वमितितस्यांकारक्लाचमोमविद्युती।तिमव
भुक्तदूगलानवत्वेन्हत्यतत्वाह.नक्तहरि।नहगवेहेतिलडुक्षत्वावेमवःअथानंसप्र•त्त
यार्वेहेतिलभ्यते।मत्स्यवलिपवस्योजेत्यादोव्यमिबानःस्फुटएवन्नपादिसंभवामिलिप्रावेलापःप्र
त्यपार्वेःलप्रधानमेवैत्यपितदर्वेहत्यक्तंननव्यमिबानसभ्याह।नमेत्यादाविलितमपमप्रवृत्त
तिमत्स्यवौसहार्वेभूतःहतिस्यापउत्वर्गहत्यत्वेननस्यसार्वत्रिकत्वंनकिंतुकत्वाद्भिलप्रत्यवमा
नविकपम.स्त्रीप्रत्यपार्मातुव्योनकतपानद्योऽस्यस्वस्त्रीत्यस्वविरोधलात्त्वमेवनयातिङ.र्वेत्वा
विभुवर्वेलंव्याप्तिविशेषलात्वमेआत्मेधांप्रकत्स्यर्वेनिकृपिलविरोधत्वमिति।हिभंनलदनुता
मिताविभुत्वमितःकार्यकारणभावकृतोकल्पनीयावुत्स्यन्तुतानीयोधप्रमाणमदःवत्वेनादरसे
योधःसोऽप्रमाणायेवनहिकल्पविरुद्धायकरणादिसंपनमार्गमिपनीलकमेतायोधस्यप्रामाणप
मात्रिस्यनदनुतानेतवुत्स्यत्वंननकःस्यनंत्यावधितिभावः।प्रायान्तनुतादितीवुत्स्यनिर्वेधाना

[illegible]

श्रीराम.
श्रीशिव.

चैत्रः पचतीत्यादितः पाकानुकूलकृतिमिदं तत्समानसमभिव्याहारेणत्वप्यातमितिज्ञेयमेव
चैत्रः पचतीत्यापत्तिः पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्यन्वयबोधस्य तत्सामग्र्यधीनत्वात्. तात्पर्याभि
व्यापारांशे इति। अत एव फलव्यापारयोः आख्यातार्थत्वे धात्वर्थयोरेव व्यापारांशे प्रकारतावच्छेदकत्वाद्
तात्पर्य. योग्यताज्ञानादिना निरूपितं प्रतिपादितं आख्यातार्थत्वं व्यापारस्य च
कृतिः क्रियानुकूलव्यापारत्वेन तथा व्यापारः स्वरूप एव. अत एव गतागता
योग्यताज्ञानाभावेऽपि न संप्रतिपद्यते तत्र तत्तज्ज्ञानाभावे तदभावः
तत्र द्विविधं तत्र समभिव्याहृते तत्र पचनादिपाकः तत्र तत्पचतीत्यादौ
आख्यातार्थस्य प्रकारत्वे तत्र व्यापारः गंगायां घोषः इत्यत्र गंगापदस्य तीरे लक्षणैव
यत्र तत्पचतीत्यादिप्रतीतिः नवैयाकरणानामिति. तेषां मते हि पचधातोरेव फलव्यापारयोः शक्तिः

[illegible]

स कृत्स्नप्रकाशक एव बोधः । एवं तस्य स्वप्रतीत्या [illegible] इत्यादिना बोधः । अत एव [illegible]

न [illegible] भवति । [illegible] संगच्छते । [illegible] इत्यादिनाम् । यद् [illegible] स्वपदस्य [illegible]

[illegible] समभिव्याहार [illegible]

[illegible] मीमांसकानाम् । [illegible]

[illegible] अत एव [illegible] इत्यादेः । [illegible]

[illegible] भवन्ति । [illegible]

[illegible] । [illegible] इत्याह । एवं [illegible]

भावनाया [illegible] मीमांसक [illegible] तदेव [illegible] इत्याह । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]

श्रीनाथ.
श्रीःशिव

[illegible]

जिज्ञासस्य त्वाव गाम्येन स्वांजिज्ञासा साध्या: न च भिन्नत्वेन भिन्न जिनव स्व ग कं वा क्वा. निवप्यातयोनत्वं न
स्यात्। न च न्मनेन तस्य व्यापाना वो धर्म क त्वान. यदि च तस्य व्यापान [illegible] योध कता गुज्वलेतदान
स्य प्रत्यय व: र्थ त्वाभावेन व्य मिवा न द्वाति भाव:। किंच जिज्ञासापदं प्रश्नो न तं भाज्य पदम्: वा च्वा
हिमा [illegible] ।।ति। प्रत्यय वाच्यान्वयादि त्यर्थ:।उ मवेति। प्रश्ना(च्यानो मवेत्यर्थ: स्वाध्याय लं च मनि
न्याहान: एवं [illegible] धाव च्छ भव त साधान तापं को व्यम: पावक: भावना वावक: किंवा(च्यो ताच्छुम
न साध्यानता धर्म स्य पावक ता व च्छेदकत्वाभेन्नवा व्यापृत्वात्मैक स्य पावक ता व च्छेदकत्वें ना
धर्म भिन्नविजो व्यम. एतेनपदादि प्रत्यय: क्रिया न्वित्वि नामेय व स्यानकत्वादि भाव:। न स्वमानेति.
न द्वो धर्म व पदानु ध्यानतो पीत्यादि: तथा त्वाप नो। न स्य मानि क्रियामाद्य कर्त्र [illegible] त्य कर्मत्वार्थक
प्रत्यय ल्लो व त्वन्ना वित्यर्थ:। तत्रापि तिङ् तत्वस्य ते वि। न्याय र व व क वि ति. इत्नीति रोध:।एवंव

(३३)

स्मा व्याख्याने पीति यावत्ः। कर्तृभिन्नेत्युपकल्पितं वचनत्वेन तिष्ठेत् न नु स्य याव्यत्यस्य नस्यादिति स उभयत्रा
न्विते तु भावनायां तत्ती पांतार्थस्य बपोनन्तु मद्दर्थ इत्यसामर्थ्यमिति भावः इतिवदन्ति। तत्रता
रो भावेति स मुदाय स्य विधिष्ठोपस्थित्यनन्तर तया पत्यसामर्थ्यं नहत्त· नितान्तं तन्त्यादिति
रोषः तत्राभिन्नपदां तर्गतो यः कर्त्तृकर्मद्यावकः पद त्वत्पयस्ये स्वतादयस्य समुदाय घटकस्य धातु ज्ञाति
पाद्यकृत्तैनान्विते त्वाभावनातात्स्यामन्वयी यो ऽर्थ स त्वाव कर्तवानस्यामेव हानितोत्स्यादिपदेपास्थित
कानकहत्यापन्नत्वेन परत्वपनसार्कांक्ष त्वेऽप सामर्थ्य स्व सम्यानगसमाप्तो भविष्यतीत्याखं कंभितं
स्य ति· नतुस्यादिना· तत्पथा· तान्वित भावनायामन्वये विशेष्य समर्थ्याह्नीकारे। तदप्याख्या
तान्वयादिनामस्मात्कमव्याहतान्वयेन सामर्थ्यमस्तीति शेषः। तत्र दध्योदन इत्यादौ· विध्यानर्थक्यात·
तान्तेनच्यंजननमित्यादि सूत्रकृतानर्थक्यात् तथा स्वीकारे पीति। तदव्याहत क्रियान्वयित्वेन सामर्थ्यस्व
स्वीकारे पीत्यर्थः। हरिश्चन्नमित्यादाविति। तादिना हिनरापद्युनमित्यस्य संग्रहः। पत्रपदासंदं धेन स्वामित्न

श्रीराम ।
श्रीशिव ।

वाक्य

प्रत्यन्ययोगादिति । ...पाते भीयमानावकत्वपातत्प्रयोगे साक्षा[illegible]दं एवार्थेऽन्वयेन त[illegible]त्वसा
र्थक्यादिति भावः ॥ एकक्रियाऽन्वयित्वमेव सामर्थ्यं प्रयोजकं न तु पाचकत्वादिनेति किं[illegible]त्यादौ वचरव
दिनपदार्थयोः साक्षादन्वयाभावेपि घटेदनत्वेऽर्थद्वयोरप्यन्वयेन सामर्थ्यं तद्वदित्युक्तिमानेनाशंक्य
पाणिनिः संकरोति । नवेति । समापनेति । तत्रप्रतत्यप्रतितेषार्थकस्यनमः क्रियायोगेयान्वयेन
[illegible]त्वं वदापिस्याजितस्यां कर्मतयान्वयेन पदंपनासंपंधे नान्वयित्वरूपं भवद्दुक्तं सामर्थ्यमस्तीति
भावः । इष्टपत्तिविति । एतादृशसामर्थ्यस्य समाससंज्ञाप्रयोजकत्वे इत्यादिः इत्यापनेति । तत्रा
[illegible] अर्थभावनायां निष्कापदार्थस्वकत्वतातपाऽन्वयान्वयः सर्वपदार्थतत्कर्मतयान्वयेन पदस्यना
न्वयित्वं भवदुक्तं यत्कुंश [illegible]तिभावः । विख्यापकाभावः । कर्तृकवतोतिस्कत्वस्वाहि तपघनतमित्यत्र
साक्षात्संबंधेयतितार्थत्वेनैतादृशसामर्थ्येऽप्यन्याजिघापकाभावः । तत्वयाहुरत्वेपत्वस्यादिसाक्षा
त्संबंधपरंपरागीकारे । तत्समर्थसमासोपीति । तत्कूर्चपरपाहत्यादाविस्यादिः । उक्तरीत्याभावनायाधातुपा
[illegible]त्वं प्रत्याख्यद्विर्धं द्रुवाद्भवतीतिस्याद्येनपुन तत्स्याधातुपा[illegible]त्वं साधयति किंवेति । सत्यादिति ।

फलजनमात्रस्य धात्वर्थत्वे धात्वर्थफलाश्रयत्वस्यैव कर्मत्वादिति भावः। कर्तृसंज्ञायाः कर्मसंज्ञापवादत्व
मार्थं कांश्चिन्नावष्टे। नवेति। विशिष्टमित्रस्येति। तस्याख्यातार्थानाश्रयत्वादिति भावः। ननु मित्रविशि
ष्टस्य कर्तृत्वेऽपि कत्रनातनपान्वयेन तत्सत्तीयापि विशेष्यत्वमत आह। नामेति। न चेत्कर्मत्वानापत्ति
रथकर्तृणीपस्तीनतमपीति स्फूर्तेरापत्तत धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपकर्तृविशिष्टव्यापारप्रयोज्य
फलाश्रयस्य कर्मसंज्ञा विधीयते इत्यभिप्रायेणाभिहितात्तस्मात् विशिष्टमित्रस्य कर्तृत्वेन तस्य फलाश्रयस्या
प्राप्तेः। एवं विशिष्टमित्रस्य कर्तृत्वे तिजन्तप्रयपक्षे न विशेष्यः। कर्तृप्रयोजकस्यैव हेतुसंज्ञाविधानात्
यदि तु तत्र किं विशिष्टधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्य कर्मत्वं न दाति जं त पारार्थव्यापारप्रयोज्य
फलाश्रयत्वं नास्ति जं तत्कर्मत्वमेव स्यात्। न वेष्टापत्तिराह। तथा नामायेति। एतेन। नाख्यातार्थव्यापा
~~रस्य फलाश्रयत्वे नास्ति जं तत्कर्मत्वमेव स्यात्~~ राश्रयस्य कर्तृत्वमिन्नाक्तनेन। उभयम्। प्रयो
ज्यप्रयोजकव्यापारद्वयम्। न पात्यमिति। वस्तुभेतोर्व्यापारयोराख्यातार्थत्वं तदा विशिष्टमित्रस्य कर्तृत्वोप
पादनेपि तत्र कर्तृत्वमाख्यातेनाभिहितमिति पायपतिदेवदत्तो विशिष्टमित्रेण स्वव्यविशिष्टमित्रपदान्तरी

श्रीराम ।
श्रीशिव ।

तस्यावच्छेदकत्वेन । तन्निष्ठेतरस्यावच्छेदकत्वेन । तत्तत्पदार्थमात्रस्यपरत्वं किंचित्पदार्थत्वानार्थव्यापकानान्न
पत्वेन तन्निष्ठेतरस्याव्याप्यवृत्तित्वापत्तिविरहात् ॥ नन्वित्थं चेत्तीपक्षे ऽप्रतीयमानोऽप्यस्तीति व्याप्यवृत्ति
रस्यास्तीत्यस्य देवदत्तः पक्षी इत्येतच्चापत्तेरनन्यमतिसंभाव्यते इत्यतआह । द्वितीयेति । यद्यपि
तन्निष्ठेति । अतात्पर्यकं तस्य तद्धेतित्वासंभव इति किंच एवं तद्देशेन कर्तृत्वस्यान्यस्य दे ऽप्रयोगा
दनापेक्षया जायवाद्यतेः फलव्यापारोभयवाचकत्वमजोवितविनि । फलेति । प्रवादवदिति फलेत्य
र्थः । स्वान्वेन्वितत्वम् । स्वीयफलव्यापारजित्वम् । हि तृतीयेति । इदंत्वपयोक्तौ । यादित्तत्पदार्थस्य
फलानान्वयित्वेन । किपात्वमिति कृत्वतदा तावयवंदवतीत्यादौ तच्छप्ररूपस्य धातुत्वापत्तौ च ।
नन्वातोति । साक्षात्तन्यायस्यानकारतात्वेन अन्वयतेऽस्मेमे तित्व्यपन्या न तारतास्यस्त प्रकृत्यन्वये जनन्या
ताया पतिभाषा घटको नन्नातातावाद्यो नान्नातात्प्रयत्नः । याहीत्यादिना तो तुप्रसक्तिस्समाहोतिष्ठो धार्थस्यव
यह तेन । तस्य । प्रतिदेशस्य । कर्णीनादेशनात् । कर्णस्यसत्वीदेशनादेशनात् । प्रयत्नात् । तथाप्र
यादिफलेषु माध्यंपत्रिमातात्प्रकृतौ कर्मच्छंकृतो ऽन्येतत् । प्रयाद्यो धातुलक्षौ तप्रतन्त्वैवप्रयाद इति । साक्षु

तथा च पर्यादेरस्योऽन्यथा व्याप्तस्यैव पाठेनीयत्वं नेतिवोध्यम् । सपत्नोपादानेतु पाठ्यं च स्वकारो
नन्यथासिद्धेनोक्रियाकारकव्यावर्तकानां धातुत्वम् । एवं मीमांसकमतेऽनिनस्तिसिद्धान्तिकदेशिमीमांसका
नुसारिणीं शंकां निरवसितुमारंभते । नन्वित्यादिना । धात्वर्थ एव । फलमेव । तथा च कर्म फलादि
स्तनस्य धातोर्व्यापारवाचकत्वं साधकतेति भावः । न यथाश्रुते । तत्र पदस्याकरतो । उत्पत्ता
विति । यथा चैत्रप्रयोगे चैत्र स्तुक्ते गच्छतीति हननं त्वमित्यत्र यथा उत्पत्तौ यत्नानादित्वं तत्रान्या
न्याश्रयस्तु नष्टाविकरणः पीताकुरवते । तत्रैव नोत्पत्तौ न वाच्यहे । ये न्या किं तु स्थितौ तत्र नाभान्या
न्याश्रयो दोषो व्यापकः । यथा ऋषिगतवेपाः । तन्यतमत्वमिति । आदिमिन्नमिरस्यर्थः । आपत्तेरि
ति । दृष्टस्य लाघवत्यापत्तेः । यत्र धातुर्व्याप्तिमिन्नगतत्वतीत्या धातुत्वं जातिरिति तत्र मित्रविद्
मिन्नगतत्वतीत्यात्विकृत्यजातिरिति व्यापत्तेः । स एव गुरुः । शंकते । नन्विति । न तु फलं फलीपतीक्ष
नाचवपरत्यामावे क्रियात्वव्यवहारः । अत्र मिन्यते नाह । धात्वर्थत्यादिति । धातुवाच्यमेव फल
व्यापारवहाने यथा द्वयोरुक्तं तथा । क्रियात्वव्यवहारे विषयविषयतीतिभावः । नवैवं व्याव्याने शंकरकमते

श्रीराम
श्री शिव

साधकत्वस्य करत्वे इति। सम्बन्धाप्रधानस्य संदानस्यादिति भावः। तस्यैव व्यापारवाचकस्यैव
क्रियाव्यापारः तथा चादिति यो यः पदार्थः प्रतीयते इति भावः। तद्व्यापकानां क्रियाणां वाचकानाम्
अर्थे रूपे पर्यन्ते धर्मी कर्मी। तद्दृशः फलम् साधकधर्मक धातुस्य तेऽफलाश्रयस्य कर्तृत्वात्
धर्मिता धर्मे धातित समूर्तिकतयांश व्यवहारो नाम संज्ञा सः तस्य भावस्ताकां जिज्ञासुरूपं विव
क्षिते। तिष्ठतीति। सत्तीत्यर्थः। उत्पन्ना दीप्यादिना स्थितिपर्वाह। उत्पाद्य धर्मकत्वे मानं
तु धात्वानां भवनेत तत्रात। तत्र भवन इतिभिन्नाभिदेयः। गत इति पत्येन इत्यनेन भावस्ता जि
हासा व्यक्तिता तामाय त्यवो व नैतामिर्गत्यमि तेव दिधायत्त वो वउनत्वा व्यानस्यानदा
तस्याभिव्यक्ति स्यादिति भावः। पक्व पक्वस्य चाले इत्यत्र व्यापार साशब्दतात्पर्यादिसाव्य
त्येन प्रतीयते इत्यत स्ता स्याक्रियात्वं व्यवहार विषयता। तत्वाश्रयता फलव्यापार प्रतीतिर्वि
लक्षिता देवत्वात्तां कांसा वक्तां तनो पदार्थ हेतु भिन्न स्यादिति। किंचेति। भावनाविनहे। साधकधर्मक धातु

। इत्याद्यर्थः ।

स्य ~~[illegible]~~ कालेत्विवति । संगीयते इति शेषः । सर्वस्य । क्रियाकालान्वितस्य च । एवं धात्व
र्थस्य क्रियावाचकत्वे । तिसृणां स्य । सकर्मकत्वेऽपि स्यात् इत्यर्थः । ननु रोमभवा
दिलक्षणसमानाधिकरणत्वादित्यर्थप्रतीतिः [illegible] इत्यभावप्रदोषः
धिकरणत्वे धर्मतोऽधिकरणत्वावीनस्य [illegible] बहुव्रीहिसमासः । ये तु फलव्यधिकरणा
ति विशेषणफलेन व्यधिकरणत्वम् । एतेन फलेन व्यधिकरणत्वं [illegible] सामानाधिकरण्यमात्रे फल
सामानाधिकरण्यस्य लाभ इति । न च फलसामानाधिकरण्ये ~~[illegible]~~ सकर्मकग
म्यादिधात्वर्थस्य [illegible] प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । एकमात्राधिकरणत्वे फल
सामानाधिकरण्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तथा च विषयतासंबन्धेन ~~[illegible]~~ भावना प्रतीतिं प्रति स्व
रूपसंबन्धेन फलेन व्यधिकरणत्वनिश्चयभावनानिष्ठं फलसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपतः प्रतिबन्धक
तया तद्ग्रहात् [illegible] प्रतिबन्धकतामतिमे [illegible] दोष इति । एवमः [illegible]

श्रीराम ।
श्रीशिव ।

[illegible]

नवद्विगस्त्वास्मात्सीत्पादौ द्विगादिसंगा व्यानिलत्वात्कथं भावना प्रतीतिजिनिताव्यम् स्वरूपथा
नत्या उक्तव्यापानस्ये नादरास्य जेड स्वर्णत्वात् । एवं च यथा पव्याने रङ्जः स्वयमेव ग्राश्रयत्वा
रूपव्यापानस्य प्रतीतिलत्वात्राधिकाश्रयता रूपस्वव्यापानस्य साध्यत्वेन भवं द्विगादिकन
के स्वरूप धानता जिति जोधः फलजिपतत्वात् । फलव्यापकत्वात् । एवं च यत्र य ग ग फल जवाव
कतातत्र भावनाया वकत्य मपि वर्नीत इत्यु भवसंभ्या वे सकर्मक नाप व्यादिवत्वात् । फलव्या
पानयो जिति । एकजिष्ठतायां धात्वनकर्मक इति ~~[illegible]~~ संबंधः । ननु गम्यादिधात्वर्थसं
योगादिफलजन्यतदनुकूलव्यापानस्य वत्त्रबनिष्ठत्वात्कथं वापप्यकर्मत्वापत्तिरत आह । ए
काधिकरणता मात्रेति । ननु मात्रपदमिति जेत्येतदर्थस्य एकेन नाधनिन्ये सात्येकूल कित्वस्य वि
वक्षातो एकेनता प्रतीत्या ? प्रतिद्विनमाह । भिन्नेति । न चैवमपि भेदस्य केवलान्वयित्वादस
संभव इति वाच्यम् । भेदस्य सप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगिव्याकांक्षायां व्यापानाश्रयं दस्ये जतया

37

[illegible]

तथा च प्रकृते व्यापारयोरभेदः स धातुः सकर्मकः। न चैवमपि गमित्यजि धात्वर्थफलसंयोग
विभागयोर्व्यापारस्य चैकनिष्ठत्वाद्व्याप्तिरिति वाच्यम्। व्यापारांशस्यापि निरूढनिरूपितफलनिष्ठ
दकसंबंधावच्छिन्नत्वसंबंधस्य विवक्षितत्वात्। स्वार्थे हि इति संमतिमाह। उक्तं चेति। आत्मानं स्वस्वरूपं
विजानते। जानाति। एतेन स्वस्वरूपधात्वर्थस्य तु फलं व्यापारो धात्वर्थ इति लभ्यम्। जपादिरवगते। अ
वगीयते। नन्वेवमात्मानं जानीते इत्यत्र आत्मनः कर्मत्वं कथं स्यादित्याह। आत्मनो वादि इति।
सह वर्तिने कर्मान्यव्यवधानेति पाद इत्यर्थः॥ स्वायत्त्वव्यापकं संसर्गः प्रत्येतुं कर्मतया स्वस्वरूपस्य
व्यापकत्वाभावात् न तेन कर्मत्वात्सकर्मकत्वव्यवहार इति भावः। एवमेव सर्वत्र धात्वर्थसंग्रहीतक
र्मकत्वे बोध्यम् स्वनीत्यानुसारं स्पष्टयाह। फलांशे नेति। स्वस्वरूपधात्वात्मकफलेन व्यापारस्यैका
धिकरण्यादिति वा वाच्यम्। तन्नेदं बोध्यम्। आत्मरूपकर्मत्वाकृतेन सकर्मकत्वमिति शंकावाचस्य व्यावृत्ता
न मन्वा वितंकमतोऽन्यथा वस्यैवास्यानमर्थादनोभावः। नन्वेवमात्मानं जानातीत्यादौ स्वात्मरूपकर्मत्वस्यानद

नीनाम·

नीशिव· [illegible] ।

अस्तु व्यवहाराभावानाननुवाकात्सुवाच्यमिति सिद्धान्ते संकल्पे। न च सत्येति। किं चान्ननाको नानुस्यायकताव

छेदकधर्मविशिष्टैत्यर्थः। द्रव्यवदिति। द्रव्ये गोनानार्थेन लिंगसंख्यान्वयिना नुप्रकारान्ते इत्यर्थः।

गोत्वत्वान्तराद्धे इत्यस्य कान्त्यालरान्द्धयोः अन्ये इत्यर्थः। धूमादितं तत्र बक्ष्यर्थः। परस्पदं गौ भवतीति समु

दाय: समासार्थः। न ज्ञानस्य गोधे भवते: साधनत्वेन परपते: साध्यत्वेन क्रियाओ भवत्यार्दश्चांतत·

तथापि धाने साध्यत्वेन क्रिया गोभ्यो माना त्यादिति साध्यावस्थापन्नक्रियान्वयित्वेन कारकाभवि

भक्तिर्न स्यात्सा भुत्वात् यदि धातुना तथापि धानं न स्यात्प्राकारकत्वाभावान्नदधिकामी वाविभ

क्तिर्न स्यात् कारकत्वात् [illegible] भावापन्नो वने तो [illegible] धान्यं प्रत्यक्षं जितकारकत्वे न कोपपादिते बही

भविष्यतीत्यभिमानः। संजातपदे। न चेति। यथा कर्दमे इत्यादौ कर्तृद्वन्द्व पदं पदका क्रियो

गमात्मिरस्य स्वप्तस्या: कारकविभक्ते: साधुत्वं भवतिरपानं पदपरकाभवति क्रियान्वयात् कारकत्वं

भविष्यतीत्यभिमानः। तद्धितान्तादिति। अत्र तस्या प्र देनार्थक्रिया निरूपितकर्तृत्वे स्वेव कारकत्व

(38)

[illegible]

ऽयं व्यापारवत्. सोऽयं पाक इति। तत्र यद्यपि प्रत्ययेन साध्यत्वांशस्य फलतोऽन्वयस्य फलस्यैव कर्मत्वेन
सम्भावनाभिव्यक्तेन लोकेन. सोऽयं पदार्थद्वितीया. तत्र एवं क्रियाभिप्रायेण तत्तानां कर्मत्वमिति प्रथमः। संग
च्छते। नचनिर्दिष्टेनोपपत्त्यादइति अभिमतत्वात्. तेन ; सहेतुः असाधिति कर्माद्यर्थे द्रव्यगुणकर्मादितत्र
त्वनुकर्णीयेति कर्त्रे द्वितीयां तत्र प्रत्ययविधानस्य फलत्वात्। नचतस्मिन्नर्थे सकर्मकाकर्मकसा
धारणेन सापेक्षप्रत्ययतत्पाकादिव्यवच्छेद. धात्वर्थं धातुस्वरूपमित्येवानं प्रतिपादकं यस्याः सा धाव
कतासंबंधेनालीतिरेषः। तस्याः क्रियायाः सिद्धभावः। सिद्धत्वं तदर्थमादिप्रतिपाद्यमस्तीति रेखः।
कामित्यप्रतिपाद्यमर्थांशं कासमाख्यानाभ्यां द्रष्टव्यमिति। नचैतादिना. तत्रापत्तेरिति। यदि प्रत्ययेन
सिद्धोपस्थापनात् क्रियाया तामिधानं नस्यात्तदा प्रत्ययेनाभिधानं प्रतिपाद्यक्रियाया एवाभेदेन सोक
पदार्थस्यान्वयः तदा द्वितीयोऽपि स्यात् तत्र जनमा. यदि प्रत्ययार्थो व्यक्तिः तदा तस्या सिद्धत्वं तीतेरेवेतिभावः
सिद्धमर्थमुपपत्तंहताति। तस्मादुक्तं द्वितीयेति। नचषष्ठीस्यादितिवाच्यम्. कर्तृसाहचर्येण भावप्रत्ययेन
देनान्वयि कर्मभावकादेवषष्ठीविधानात्। एतेन. उक्तमीत्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः भोक्तृभोजनविधावकता

[illegible]

श्रीराम. श्रीशिव.

[illegible]

[illegible] नवमप्रत्यये कृद्वे त्वार्थ प्रमाणवोहितियाव्ययम्। यत्रैकेन कर्त्ता यावद्द्रव्यं क्रियते तत्र यावदेद्धित्वस्या

वो येनवपर्यंतो वर्त्तते प्रथमापरवर्ती तिप्रयोगापनेः। यदि तु यावत्परस्याप्याप्ये वृत्ती संख्या

त्यवत्तु द्विप्रति यावत्तु वर्त्तमानं मिकर्मिकर्ष द्वर्षणनत्वं हातं पतितं वक मि त्तु व्याप्तेत दागैन वयिति

धेभावंतेनसमुदायस्य त्वान्वितत्वे वा। एवं च यत्र यावत्समानस्य पाक प्रतिपादकत्वात्तत्र समानाधि

करणलोकवदान द्वितीया। यत्र तु धेभावं तेन समुदायेन पाकादिः प्रतिपाद्यते तत्र समानाधिक

रणलोकवदान प्रवृत्तेति विवेकः। ननु भावा व्याप्त वस्तुव्यक्तिहित धेभादिना मयि यावत्पर्यन्तता

दकत्वेन कर्मत्वेन स्यात् तिद्धेय धसंतानु कर्षणी; यान्कतावच्छेद [illegible] कत्वमगत्या स्त्रीकार्यमित्यत

का हि। मनु यात्तेनं ति। तथा यत्न वं गत प्रकृतानु कर्षणी यान्कतावच्छेदकत्वे कल्पनावेदापा धेभादि

निष्ठ धर्मस्य यान्कतावच्छेदकत्वेना भवयिति भावः। ऊ कार्ये भाव्यमयिसाधकदिन्वाह। एवमिति

तत्स्य: २ं करे। नन्विति। क्रियापां वर्त्तमान विवक्षायाम्. तमानवा केविविनामि विविनोते कृणा

न्यध्यकत्वे। तद्विधानार। निधातवि धा[illegible]नार. यापंवतविरवेतो व्याप्तघटितम्. मा व्याप्तं तत्रैवे

ऽ व्या [illegible] पाद ७ [illegible]

प्रति [illegible] स्याद्धा ... [illegible]

[illegible]

त्वंश्रुतिप्रसाधो ध स्तु क्वापि प्रवृत्ति भवना नुक्तं व्यापारनि चापक ददनोद्देश्यं प्रवर्तनाविषयन्तूपि
भक्तार्थे पाच ताविति द्रव्यः । उक्तं हि संमति मा ह । उक्तं हि त्यादिना । विशेषणाविति त्यादेपि
रूपक प्रवर्तनाविषय त्वं सं व एवं भेनत्यादिः । प्रतनीति । तनीहि तिरोधः । प्रवर्तनाया उद्देश्यः स एव
प्रवर्तनाविषयक्रियोद्देश्यत्वं हि स्तु व्यते । एवंवोद्देश्यतावच्छेदेति संबोध्यतावच्छेदकधर्मो वाच्यं
स्यादित्यत एव संबोध्यमविभक्तिरिति तिच्छम । प्रतानि देवदत्तनानीहीत्यस्मात्संबोधनविषयदे
वदत्तविशिष्ट प्रवर्तनाविषयो मत्कर्तृकं प्रतनविषयकं ज्ञानमिति बोधः । उक्तं यावत्संबोधनं पवाति
भवतीत्यादिकं त्वाधारणोनित्याह । भवतीति । अन्य भाष्येति । अस्यादि ... समर्थ ... भाष्यगीत्येतत् ॥
इदमुपलक्षणं । तु पतिङ् । तव योगात्तं क्रियाका व्यानव्याख्येति ऐत्र यानीत्यादि जोध्यम । निपातहति ।
आत्मसं निपतनिपातहत्वर्थं ॥ किं वणातो नीयकत्वमपि मा न वित्याह । तिङ्तिङ् इति त्वीका तादि तिङ्
त्यात्मन स्वतिङ् । तस्यानिपातजानं तावातिङ् । इति पर्युदासस्तत : तवतिङ् । तद्यपर्यंत तस्येकका वाक्यस्य एव
लार्थको भवतीति भावय तनातिङ्गतहताल प्रत्यय व्यातत्वार्थकेत्याद्यनेन प्रतिनिपातहत्याह । एक

[illegible]

त्री.ना.प
श्री.शि.४

एवं च सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रियाकारकान्विता इति यल्लौकिकं वाक्यलक्षणं तदेव निर्बाधं निरपायमक्लिष्टमिति
सिद्धम्। अत एव वाक्यस्य द्वैविध्ये सुप्चय तिङ्चय सुप्तिङो सुप्तिङन्तचयो यस्य तत्सुप्तिङ्चय तं सुप्तिङ्चयः तं सुप्तिङ्चयः
तं सुप्तिङः तं सुप्तिङः तं सुप्तिङः तं च सुप्तिङः तत्स्व सुप्तिङः ते नचो; सत्रयप दृत्स्वर्थः; इदमेव वाक्यलक्षणम्। जैमिनि
संमतमपि अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति तत्सूत्रम्। अर्थैकत्वादित्यस्य विशेषणमेकमर्था
यत्नेत्यादिस्वार्थः। एतावानेव विशेषः। तस्यमते भावना प्रत्ययवाच्या सा स्वान्तर्गतत्वेन धात्वर्थान्वयीति। यत्तु
अर्थैकत्वादित्यस्य तात्पर्यविषय स्वार्थ स्यैकत्वादित्यर्थ इति तत्र स्यौ तं ते सदर्थं यमकेन तो भिन्नतस्य धा
त्वर्थस्य वेकं कल्पयामीत्यस्य सदनप्रतिपादकवाक्यात्सम्प्रदायसमस्मिन्नसीदाम्यते प्रतिपादकेति सादन
प्रत्यायकस्य च यागांगनिरूपणात्वेन तात्पर्यविषयैक्यादेकवाक्यतापत्ते; यत्रैवार्थोपलवन्धिः प्रयोजनं तत्रा
कांक्षा तत्र वाक्यैकवाक्यतेति व्यवहारः। यच्चादर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत लभिधोपनतीमनयो;
एतद्वाक्यं द्विधा वैदिकं लौकिकं वैदिकं सत्यं तानमनेन तत्प्रत्यक्षादिकम्। लौकिकं तु कण्वाकाव्यात्मकमन्ये
न द्विविधमिति बोध्यम्। पुनःपुनरन्येति। अत एव उत्पत्त्याद्वावयवत्रयप्रतिपत्तिर्वृद्धिः यवतीत्यादिनयप्रवृत्तिः। एवं च

क्षपत्वादिनप्रत्ययाः क्रियोत्पत्तिपत्ताद्रूपत्वेऽपि कर्तृत्वसंगमादित्वात्पर्याप्तकर इति तेषांचोत्तरकव्यवहारः।
प्युत्पत्तेरिति। एवं च कारकसंबन्धः क्रियायां योगरूढः। कर्तृत्वन्यूनेति· साधनीत्वस्यापि व्यवहारः। यत्तु तेन तु
कर्त्तेति क्रियाजनकत्वमिति भाष्यकारीयव्युत्पत्तिप्रदर्शनपरत्वात् कारकत्वं क्रियाजनकत्वमेव· तत्र
एव कारकस्य क्रियान्वयित्वमिति यावत्स्वनाचेत्कर्ता· (तत्र एव वाक्यार्थे तत्र क्तेऽत्र कारकपद
स्य शालतात्पर्यं पर्याप्तं पर्यवसानमिति न शालता स्वरूपकथनं तत्र भावः कुतो न तं शालताप्या
न्यायादिविषया क्रियाजनकत्वाभावादिसूक्ष्मसंगतिः। यदि क्रियाऽन्वयित्वं कारकत्वमिति तदाप्यव्या
प्तिः प्रदर्शनविशेषः स एव। न तु यदि क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वं चेत् कारकस्य क्रियायामे
वान्वय इति नियमः कथमिति चेद् इत्थं क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वं चेत् कारकस्य क्रियायामेवा
न्वय इति नियमः कथमिति चेदित्थं क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वं चेत् कारकस्य क्रियायामेवान्वय
इति तात्त्वे कालः क्रियायाश्च द्वं जनकं क्रियायां तत्तावत्तस्याः किं जनकमिति नीत्या परस्वनात्कं ··· द
र्शनेन क्रियायां तदन्वयस्योचित्यमिति हन्तृत्वादिति। एवं च विनाऽपि ··· प्रतीते पुत्रहत्या दोषादि ···
नां जितकर्तृकाव्ययेन त्वाद्धेतोः कानां प्रकृतित्वं न तदर्थजितकर्तृकाव्ययेन स्वपेत्यर्थे साद रूपः ऽन्वय

पिधानादिति । तत्तत्पयानुपदस्य पानत्वर्थपयय न पाधात्वर्थयो: संयोगे एकस्यावितिकत्वादिक्रूपविवक्षि
ते प्रत्ययानां पिधानादित्वार्थस्य एवं च प्राधान्येनपा प्रतीयतेतस्यापरस्यावितिकत्वं न विन्नक्ता तेन गुरोर्तरमिति क्रि
याया विषय: प्रत्यय पिधानादुत्तरदद्दर्शित्वं पदर्शनतः क्रियाया: प्राधान्या नदत्त्वे तेन प्राधान्ये न स
क्रियायाविषयक्रादुपधानेतोऽर्थे ते जडप्रत्यय: । सातीनवासकर्तृ कर्मतापचननपयो दाते कर्तृ कर्मतीनं द
र्शनमितिवेधः प्रसन्न प्रतिबन्धीय इति । प्रतिबन्धकमतिं । प्रसज्यमानपाप्रतिबन्धः प्रतिबन्ध
विषय: प्रतियोगीयस्याभावस्यभावस्तेन तया: दत्ता उत्पन्नाभावस्य : सदृतिनदर्थः :
कर्मत्वं तामानार्थक इति कृतितम: प्रतियोग्यन्तो यस्याभावान्तो मे कान्तता याप्राधीनन्ने पादिकसंप
न्नत्वात् । नासमस्तेति । यथा भूतकं समस्तगतं समासवैकल्पिकत्वेन समासाभावेन प्राप्तैकपद समासा
ततापदार्थ एवान्वयदर्शनेन व्यमितावान् प्रसंगादित्याह: उत्तरपदार्थेति । उत्तरपदार्थत्वेनाभि
प्रेतेत्यर्थ: ॥ नासमस्तनम: क्रियायामेवान्वय इत्यनेन तत्राधयति नचेत्यादिना । नत्वं पवनीत्यादि: प
दिनमर्थस्य विशेष्यतया प्रसदर्थे ऽन्वय: स्यान्नदा संयोगाभावस्य कर्तृत्वापत्तौ प्रसज्यमानाविधि

वचनमेव वचनमेव व्याप्तिः। न तु द्विवचनादिष्वपीति भावः। अत एव प्रत्यक्षप्रतिबंधीवचनत्वेनः। क्रियान्व
यित्वमात्रेण प्रयोगः घटो न नीयते इति प्रयोगः यदि नञः क्रियायामन्वयः तदा घटकर्मकत्वस्य
तु कृतेर्व्याप्यताभावस्य सत्त्वेन तादृशप्रयोगस्योपपत्तिर्भवति। यदि तु नञर्थे घटस्य प्रतियोगि
तयोऽन्वयः तदा घटाभावकर्मकत्वस्य तु कृतेर्व्याप्यत्वस्य प्रतीतिरापन्ना तथा च बाध इति भावः।
ननु चैवमपि नञर्थे वर्तमानत्वस्य धात्वर्थ एवान्वयो वाच्यः तथा च घटकर्तृकवर्तमानत्वस्य तु
कृतेर्व्याप्यताभावबोधो वाच्यः एवं च तस्य वर्तमानत्वस्य तादृशप्रतियोगितयाऽप्रसिद्धेरि
ति चाव्यम्। योग्यप्रतियोगिनः अप्रसिद्धेः एवमेव चावोऽकथं नास्तीत्यादौ घटस्य व्याप्तिकर्तृता
कर्तृकर्मत्वानामन्वयस्य प्रतियोगितः अप्रसिद्धेः व्याप्तत्वाभाव प्रत्यक्षप्रतिबंधकर्म
नञः क्रियान्वयित्वमेव। अव्याप्तार्थमिति। ननु क्रियायाः द्विपदं नञर्थे तत्र नञर्थान्वयोऽपि
क्रियायां च वदन्ति व्याप्तार्थमित्यन्वर्थः॥ तथा व्याप्तत्वपदप्रतिपाद्यक्रियायां तु योगितासंबंधे
न नञर्थाभावेऽन्वयः। ननु कृतत्वेन घट इति यावत् एव कृतत्वेन व्याप्यत्वाभावान् घट इत्यर्थे इतिता

श्रीराम.
श्रीशिव.

ज्ञानत्वं । कुड नत्वं लक्षणेति कृत्ये नत्वं लक्षणे नायत्वेन हि नत्वं लक्षेन त्वापत्त्वं लक्षेन नहि धर्मवत्त्वेति
भावत्वं संपद्येते । न स्वरूपसंबंधाभाव स्वरूपत्वान्वय विशेषस्वरूपत्वादिरूप: कार्यकारणभाव:
सिद्धलक्षणात् । प्रकारता संबंधेनेति । तत्र प्रकारता कार्यता वच्छेदकसंबंध: विशेष्यतावच्छेदकता
तावच्छेदकसंबंध: प्रकारतावेदनमर्थात् भावविशिष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वात् । ननु प्रकारत्वे
न घट इत्यत्र सांसर्गिकाभावे नजर्थाभावेन द्योतित: प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारत्वमभावे धर्मात्
गीकारात् । नहे वंसति । तदंतर्भावः प्रत्यक्षादिवत्प्रत्ययः प्रतियोगिविशेषणत्वंविशिष्ट
कार्यकारणभावद्वयाभावेन धर्मवत्वेन लभ्यते । ननु प्रतिबध्यबध्यकाभावे इत्याद्यधिकारः सत्यत्वेन । अत्र
प्रतिबध्यकत्वे तेन प्रतिबध्यमानत्वा वच्छेदकत्विति । कथं द्रव्यत्वं प्रत्यक्षसमवायसंबंधेन विशिष्टज्ञानत्व
प्रतिबध्यमानत्वेन तत्र समवायेन प्रत्यक्ष इत्यत्र प्रत्यक्षसमवायेन प्रत्यक्षत्वं संबंधविशिष्ट
संस्कारान्तरत्वात् तत्त्वं न तत्र विशिष्टत्वे ते सति नत्वं प्रतिबध्यमान प्रत्यक्ष धर्मत्वेन

श्रीराम.
श्रीशिव.

[illegible]

(53)

[OrderDescription]
,CREATED=14.09.20 11:34
,TRANSFERRED=2020/09/14 at 11:42:28
,PAGES=85
,TYPE=STD
,NAME=S0003605
,Book Name=M-892-BHUSHANSAR TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF

FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF

FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF

FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF

FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,